

JIŘÍ SUK

LABYRINTEM

REVOLUCE

AKTÉŘI, ZÁPLETKY A KŘIŽOVATKY
JEDNÉ POLITICKÉ KRIZE

PROSTOR

E D I C E
O B Z O R

Jiří Suk
Labyrintem revoluce
Aktéři, zápletky a křižovatky
jedné politické krize

PROSTOR

JIŘÍ SUK
LABYRINTEM
REVOLUCE

AKTÉŘI, ZÁPLETKY A KŘIŽOVATKY
JEDNÉ POLITICKÉ KRIZE

Copyright © Jiří Suk, 2003, 2020
Czech edition © PROSTOR, 2020
Photos © Pavel Štecha - dědicové, 2020
Cover photo © Jan Šibík, 2020

ISBN 978-80-7260-448-7 (váz.)
ISBN 978-80-2572-953-3 (pdf)

Jiřině Marcinové

Obsah

Úvod / 15

Přístup k tématu / 15
Listopad '89 a věc revoluce / 18
Revoluce bez revolucionářů / 21
Povaha přechodného období / 28

Poděkování / 34

1. díl

INTELEKTUÁLOVÉ A REVOLUCE / 35

Kapitola I

„Občanské fórum neaspiruje na žádné ministerské křeslo“ / 37

Na vlně a pod vlnou masových demonstrací / 37
Opozice tváří v tvář státní moci / 44
Jak se rodila strategie Občanského fóra / 49
Strategický rámec vnější kontroly moci se rozpadá / 59

Kapitola II

Hledání vlastní totožnosti: alfa i omega Občanského fóra / 65

Ke kořenům Havlova pojetí Občanského fóra / 66
Definice Občanského fóra / 75
Neexistovalo jednoduché řešení / 78

Kapitola III

Řád uprostřed chaosu: hledání pevných bodů / 80

Návrat k povaze charizmatu: Václav Havel v roce 1989
– mezi nezávislým intelektuálem a politikem / 80

<i>Jádro</i>	/	91
<i>Koordinační centrum – návod k použití</i>	/	96
<i>Časný odchod otce-zakladatele</i>	/	104

Kapitola IV

Zápletka: hranice mezi nepolitickým
a politickým pojetím moci / 110

<i>Předsunutá bláhky – buněčná jádra – kukaččí vejce – trojští koně</i>	/	111
<i>Nedořešený rébus: předsunutá bláhka, nebo vytlačování komunistů z vlády?</i>	/	114
<i>„Jakási absurdní hra“</i>	/	118
<i>Nejprve převládala zdrženlivost... (první poločas: 5. prosince, od 16.50 do 22 hodin)</i>	/	121
<i>... a pak přišel obrat (druhý poločas: 5./6. prosince, od 23 do 4.45 hodin)</i>	/	132
<i>Poslední generální tajemník</i>	/	135
<i>„Jakási absurdní hra“ – pokračování</i>	/	137
<i>Opatrně a pomalu</i>	/	139
<i>Druhý dopis premiérovi</i>	/	141
<i>Premiér Adamec promlouvá k národu</i>	/	143
<i>Výsledek zastrašování: obava z ústavní krize a vojenského puče</i>	/	146
<i>Občanské fórum přiznává, že „jedná s panem předsedou vlády velmi zdrženlivě“</i>	/	149
<i>Brána otevřená...</i>	/	151

Kapitola V

Ke „kulatému stolu“: jak se zrodily
„rozhodující politické síly“ / 155

<i>V roli hegemonu</i>	/	155
<i>Občanské fórum a politické strany</i>	/	160

Kapitola VI

Občanské fórum a Verejnost proti násiliu – rozestupování / 167

<i>Společná východiska a vzájemná dobrá vůle</i>	/	170
<i>Limity strategie vnější kontroly</i>	/	171
<i>Verejnost proti násiliu a slovenské strany Národní fronty</i>	/	177
<i>Krach politiky uplatňované vnějším tlakem</i>	/	180

Kapitola VII

Pokus o rozuzlení zápletky / 188

Mezi dvěma tradicemi / 189

Václav Havel prezidentským kandidátem Občanského fóra... / 195

... a Verejnosti proti násiliu / 198

Zauzlování / 200

„Startujeme něco mnohem významnějšího než jen demokratický proces v Československu“ / 204

Kdy začít s kampaní? / 207

Intriky, názorové frakce, spiknutí? / 208

Kapitola VIII

„Občanské fórum nevědělo, jak udělat z Havla prezidenta“ / 212

Komunisté prosazují přímou volbu prezidenta / 212

Nové kolbiště: parlament / 215

Šalfa-Štolfa-Šalfa: Čalfa / 220

Kapitola IX

Zasvěcování / 230

Odvrácená tvář politiky / 230

Oni na nás s pendrekem, my na ně s chlebem a solí / 233

„Jen jestli ten Dubček nebude zas trdlovat!“ / 235

„A to všechno je domluveno...“ / 238

„Život v pravdě“ a politika / 241

Odkaz a rozloučení / 250

2. díl

**OBČANSKÉ FÓRUM JAKO AKTÉR
SYSTÉMOVÉ ZMĚNY** / 253

Kapitola X

Leden '90 jako třetí revoluční měsíc:
problémy s udržení dynamiky / 255

<i>Pokus o novou ústavu aneb stručná historie jednoho zapomenutého návrhu</i>	/ 256
<i>Počátek divergence moci: problémy se vznikem volebního zákona</i>	/ 268
<i>„Drobný problém: Federální sboromáždění“.</i>	
<i>Pokus prezidenta Havla o udržení politické dynamiky</i>	/ 283
<i>Koordinační centrum Občanského fóra v lednu 1990. Přetížení a rozkládání struktury, která měla být obniskem nové politiky</i>	/ 295

Kapitola XI Chaos v řádu / 303

<i>Sněm versus rada. Vysoké napětí mezi periferií a centrem</i>	/ 303
<i>Politická komise versus rada. Občanské fórum stranou nestraniků, nebo koalicí politických proudů?</i>	/ 307
<i>Další spory o pojetí Občanského fóra</i>	/ 319
<i>Šabata versus Cibulka. Jakobínská bereze v Brně</i>	/ 326

Kapitola XII V postavení mimo hru / 342

Kapitola XIII V tavicím kotli / 350

<i>Propuknutí česko-slovenského sporu. „Pomlčková válka“</i>	/ 351
<i>Problém Státní bezpečnosti. Ministerstvo vnitra jako laboratoř boje o politickou moc</i>	/ 355
<i>Komunistická strana – koaliční partner, nebo zločinná organizace?</i>	/ 380
<i>Popis jednoho zápasu – o nejlepší „scénář“ ekonomické reformy</i>	/ 400

Kapitola XIV Komunikace jako politický problém / 415

<i>Politické typy přechodného období</i>	/ 415
<i>Komunikační vazby a vytváření politických sítí</i>	/ 417
<i>K povaze vztahu mezi federálním a slovenským parlamentem</i>	/ 421
<i>Ke vztahům prezidenta republiky a slovenských státních funkcionářů</i>	/ 425
<i>Prezident republiky a předseda federální vlády</i>	/ 428

<i>Pobled na federální vládu z Koordinačního centra Občanského fóra</i>	/ 428
<i>Kontrast mezi vztahem Verejnosti proti násiliu ke slovenské vládě a Občanského fóra k české vládě</i>	/ 430
<i>Rozdílné pozice českého a slovenského demokratického hnutí v politice</i>	/ 431

Kapitola XV

<i>Občanské fórum vítězem i poraženým</i>	/ 442
---	-------

<i>Odsouvaný problém budoucnosti Občanského fóra</i>	/ 442
--	-------

<i>Odvrácená strana volebního triumfu</i>	/ 445
---	-------

<i>Zesílené symptomy štěpení</i>	/ 452
----------------------------------	-------

<i>Počátek konce nestrannické improvizované politiky</i>	/ 457
--	-------

<i>Poznámky</i>	/ 461
-----------------	-------

<i>Chronologický přehled událostí</i>	/ 483
---------------------------------------	-------

<i>Seznam použitých zkratk</i>	/ 499
--------------------------------	-------

<i>Jmený rejstřík</i>	/ 501
-----------------------	-------

Úvod

„Jednou z paradoxních vzájemností této paradoxní části kontinentu je vzájemná izolace, vzájemná neznalost a vzájemné předsudky, ne-li dokonce nepřátelství; železné opony mezi zdejšími národy nevznikly ostatně až teprve r. 1948. (...) Dokonce nejnovější střeoevropská revoluce byla množinou či kolekcí jednotlivých revolucí, jež se sice navzájem ovlivňovaly a potencovaly, ale proběhly v rámci jednotlivých států nebo národů; každá z nich měla také svůj odlišný rytmus. Dokonce i československá ‚něžná revoluce‘ – přiznávám, že pojmu ‚něžná‘ mám až po krk – byla vlastně dvojitým hnutím, jež proběhlo paralelně v českých zemích a na Slovensku a vytvořilo také dvojí národní, i když spojenou reprezentaci.“

JAN KŘEN, 1992

Přístup k tématu

Domnívám se, že v zásadě je možný trojí přístup ke zkoumání toho, co samo sebe nazvalo „sametovou (něžnou) revolucí“. Značný a stále rostoucí počet autorů věnuje pozornost komparativní analýze pádu komunistických režimů ve středovýchodní Evropě roku 1989. Největší předností komparací, které nebývají založené na archivním bádání, je široký záběr mapující celý politický terén někdejší „jiné Evropy“. Cena kvalitních studií – většinou politologické proveniencce – spočívá v neotřelých postřezích, v odhalování zajímavých analogií, totožností i rozdílů. Inspirativní i provokativní teze podněcují diskusi, vybízejí k souhlasné i nesouhlasné reakci. Vnášejí do ní novou terminologii, metodické inovace a interpretační hypotézy, které okysličují bádání založené výhradně na archivních pramenech.¹

Zatímco komparativní analýza vychází z horizontální perspektivy, historické bilancování je založeno na perspektivě vertikální. Krouží kolem podstatných otázek souvisejících tak či onak se zlomovými body česko-slovenských dějin: ... 1918 – 1938 – 1939 – 1945 – 1948 – 1968 – 1989 – 1992... Meditace o „smyslu českých dějin“ mají u nás silnou tradici, v současnosti však nemnoho osobností vládnoucích pronikavou silou vhledu do podstaty minulých dějů. Nejde totiž o nic menšího než osvětlit naši přítomnost v souvislostech běžnému po-

hledu skrytých; vyložit, jak se utvářela naše soudobá situace – kde jsme, jací jsme a proč takoví jsme. Je nutné proměřit hlubinu dějin (s nevyhnutelným rizikem subjektivity pohledu) a podílet se tím na vytváření další perspektivy. Bilancování je v jistém smyslu nejvyšším stupněm historické interpretace; jeho žánrem bývá pronikavý esej na pomezí oborů, oproštěný od detailů, soustředěný na podstaty.²

Zkoumání modalit změny představuje třetí badatelskou možnost. Předpokládá soustředit se na samotné období revoluce, proniknout do jejích ohnisek, odhalit spleť sítí souvislostí a identifikovat revoluci jakožto jedinečnou Událost. V celé své síle musí před námi vystat konkrétní činitele a faktory, které tvořily a poznamenávaly dobovou realitu. Vyžaduje se takřka mikroskopický rozbor událostí, postojů i gest aktérů, strategií, ideologií, zájmů. Měla by to být fenomenologie revoluce, která uspokojí naši touhu po plasticitě a drobnokresbě, po zápletkách a rozuzleních, ale také naši potřebu shromáždit podklady pro systematické poznání. Existuje mnoho způsobů, jak téma uchopit – od analýzy politických strategií po rozbor symbolických gest, obrazů a rétoriky revolucionářů.³

Ideální interpretace bude v nejlépším slova smyslu poznamenána všemi naznačenými metodologickými přístupy. Synchronní, diachronní a punktuální dimenze se v ní stanou organickou a vzájemně vyváženou součástí textu. Aby však nedošlo k omylu: v knize, kterou jste právě otevřeli, nenajdete takovou ideální interpretaci. A to nejen proto, že nejsem tím, kdo by ji dokázal napsat. Stále jsme na počátku cesty – je mnohem více toho, co napsáno nebylo a co by napsáno být mělo. Pokud mám svůj text přiřadit k jednomu ze zmíněných metodologických rámců, pak zcela jistě k tomu poslednímu. Pokusil jsem se o fenomenologii revoluce. Nejlepším způsobem, jak proniknout do samého středu, se mi jevila analýza Občanského fóra (OF) jako aktéra politických změn v období od listopadu 1989 do června 1990. Neměla to však být analýza omezená pouze na fenomén OF, ale zohledňující širší politický a společenský kontext (včetně slovenského). Nevšední audiovizuální prameny, které se mi dostaly do rukou, v určitých úsecích umožňovaly sledovat dramatický děj takřka z bezprostřední blízkosti, někdy i hodinu po hodině. Společně s některými písemnými prameny poskytly poměrně obsáhlou a reprezentativní (i když zdaleka ne vyčerpávající) „databanku“ názorů, výroků, dialogů pronesených ve vypjatých situacích při jednáních opozice se státní mocí nebo pak v klidnějším zázemí rozhodujících grémií Koordinačního centra OF. Mnohé z nich jsem se pokusil integrovat do textu, i přímo citovat, abych nevyhnutelnou analytičnost a popisnost doplnil a obohatil o prvek dramatický, kterým re-

voluce překypují. Mým cílem byla vyváženost. Přál jsem si, aby vědecká systematicčnost nezadusila lidský (leckde „příliš lidský“) rozměr dění. Nejsem si jist, zda se mi to podařilo. Takové počínání je vždy riskantní, zvláště pak jde-li o psaní z oblasti soudobých (žitých) dějin. Takřka všichni jsme aktivními pamětníky „devětaosmdesátého“, pro tehdejší mladší a zčásti i střední generaci znamenal tenhle rok první historický zlom prožitý na vlastní kůži, o němž lze říct, že výrazně ovlivnil individuální osudy většiny jejich příslušníků.

Podstatný problém spočívá v protikladnosti historie a paměti. Historie (metodologie a systematika) nenávratně zpracovává paměť (prožitek a spontánní vědomí významu); systematické zkoumání neoživuje příběhy, dopouští se na nich násilí.⁴ „V srdci historie působí criticismus ničící spontánní paměť. Paměť je pro historii vždy podezřelá, neboť skutečným posláním historie je její zničení a potlačení. Historie je tím, co odnímá žité minulosti legitimitu. (...) Pohyb historie, historizující ambice nejsou exaltací toho, co se opravdu stalo, ale jeho srážením do nicoty.“⁵ Toto jest úhelným problémem mé interpretace, neboť je do určité míry hodnocením individualit. Je pravděpodobné, že ten či onen účastník a pamětník revolučních dějů řekne: to, co zde stojí, nepodobá se mému příběhu, „listopad '89“ je pro mě něčím zcela jiným. Bude mít pravdu, svoji pravdu, totožnou s individuálním příběhem nebo širším kolektivním prožitkem. Podobně je tomu u pamětí, vzpomínek, memoárů – žánru pohybujícím se na pomezí literatury a historie –, přestože v nich zpravidla jde o stylizaci, zejména pokud jsou jejich autory významní historičtí aktéři. I sebezprovokativnější stylizace je třeba si vážit, neboť jakýkoli výsledek je lepší než nic. Pozorný badatel zaregistruje nejen to, na čem své svědectví vystavěli, o čem chtěli své současné i budoucí čtenáře přesvědčit, ale i toho, co pominuli, potlačili, zamlčeli či zkreslili – to vše se stává „zprávou“. Politická paměť na sebe bere různou podobu. Objektivizující „politologická studie“ někdejšího místopředsedy Federálního shromáždění Zdeňka Jičínského⁶ se v mnoha ohledech liší od ryze subjektivních beletrizovaných vzpomínek někdejšího předsedy Slovenské národní rady Rudolfa Schustera.⁷ Mezi těmito protikladnými přístupy k prožité minulosti zaujímají výjimečné postavení eseje někdejšího předsedy české vlády Petra Pitharta, v nichž se na vyšší interpretační úrovni mísí vzpomínky s reflexemi.⁸ Vyšší analytická i systematická kvalita bývá očekávána od kolektivních akcí tzv. orální historie, při nichž mají historici jedinečnou možnost konfrontovat aktéry s interpretačními hypotézami a klást jim otázky. V tomto ohledu pokročili na Slovensku⁹ o poznání dále než v Česku.¹⁰

Listopad '89 a věc revoluce

Stačí upozornit na otazníky v názvech knih, které u nás vyšly deset let poté (*Velký převrat či snad revoluce sametová?*²¹ a *Česká cesta ke svobodě: Revoluce či co?*¹²) a vidíme, že se jedná o pojem navýsost problematický. Odborná literatura proveniencí historické, sociologické a politologické se k němu nestaví jednoznačně. Nejprve uvedu dva protikladné závěry. Anthony Giddens si je jist, že sociální a politické procesy roku 1989 ve východoevropských zemích byly ve své podstatě revoluční; poukazuje přitom na nejnovější poznatky teorie revoluce.¹³ Naproti tomu slovenská politoložka Soňa Szomolányiová se kloní k názoru, že to revoluce nebyly. Odvolává se na výsledky, k nimž dospěla politologická subdisciplína – tranzitologie (teorie přechodu k demokracii), která pojem revoluce vyhradila násilné, krvavé změně politického režimu. Podle tranzitologů došlo ve středoevropských zemích roku 1989 k různým typům tzv. negociované tranzice (to jest přechodu k demokracii dojednaného liberálními představiteli starého režimu a konstruktivní složkou protirežimní opozice. Nejzřetelnějším příkladem je polský „kulatý stůl“).¹⁴

V prostoru, který ohraničují oba pohledy, se dnes odehrává diskuse sociálních vědců. Americký odborný časopis *East European Politics and Societies* uspořádal anketu k desátému výročí pádu komunistických režimů.¹⁵ „Do jaké míry byly události roku 1989 skutečnými revolucemi?“ Na tuto a další otázky odpovědělo sedmnáct odborníků na východoevropskou problematiku ve 20. století, působících především na severoamerických univerzitách. Vesměs jde o pokusy o výklad podle starých schémat a koncepcí, protože nové ještě neexistují, a pokud se rodí, nenabýly zatím v diskurzu větší váhy. Oba pojmy, které jsme na počátku úvahy postavili do protikladu, koexistují v některých příspěvcích vedle sebe jako komplementární („revoluce a tranzice“, „negociovaná revoluce“ atd.). Většina příspěvateľů pojem „revoluce“ použila, včetně těch, kteří jej neuznali, avšak cítili nutnost víceméně pregnantně se vůči němu vymezit; to svědčí o velké přitažlivé síle tradičního pojmu. Ti, kdo jej zařadili do svého interpretačního instrumentária, tak téměř vždy učinili s určitými omezeními či korekcemi, zejména pokud jim jako vzor sloužily klasické příklady revoluce ve Francii a Rusku. Je patrné, že hledání centrálních pojmů, normativních konceptů a teorií, které by uspokojivě vysvětlily kolaps komunismu a komplikovaný proces přechodu středoevropských zemí k demokracii, je i po deseti letech ve stavu zrodu. Přestože i nadále nepochybně bude existovat značná názorová pluralita vycházející z oborové, metodologické a osobní

perspektivy badatelů, dá se předpokládat pokračující konceptualizace a systematizace výkladu.¹⁶ Pro zámořské politology a historiky má smysl zabývat se střední a východní Evropou pouze jako jediným geopolitickým celkem. Intepretační pokusy založené na systematickém komparativním pojetí jsou komplikovanější a z podstaty věci vyžadují obecnější a teoretičtější pojetí. Perspektiva této knihy je jiná: pád komunismu v někdejší Československu. Zvolil jsem toto téma s nadějí, že výsledky, k nimž dospěju, přinesou něco nového do všeobecné diskuse o roce 1989.

Uskutečnila se v Československu na přelomu let 1989/1990 revoluce? Domnívám se, že neexistuje žádný důvod – zvláště jsme-li v počátcích tázání –, aby odpověď zněla jednoznačně – buď ano, nebo ne. Rád bych totiž tradiční a silný pojem udržel ve hře, a to nikoli jako závaznou konstantu, nýbrž jako badatelskou hypotézu (kteřou zkoumání posílí nebo zpochybní), srovnávací kritérium (na jehož základě bude možné posoudit strategii politických elit) a terminus technicus (neboť mít po ruce nějaký centrální pojem je nutné, abychom neupadli do ještě větších terminologických a koncepčních zmatků). Ptejme se, zda má „listopad '89“ základní parametry revoluce. Pokud nám jako východisko poslouží tři kritéria formulovaná Giddensem, která lze považovat za vyhovující, pak můžeme říci, že má: 1. uplatnilo se v něm „masové sociální hnutí“; 2. vedl k „procesu zásadních reforem a změn“; nová moc „dosáhla alespoň části cílů, které si určila“; 3. nebylo v něm sice přítomno „násilí“, ale aktéři obou stran jednali pod jeho bezprostřední „hrozbou“.¹⁷

Důvody, pro něž jsem volil revoluční koncept výkladu, leží hlouběji. Od sklonku 18. století je revoluce součástí moderních evropských dějin. A přitom není tím, co někdo může uskutečnit podle svého plánu, je děním přesahujícím přání a vůli jednotlivců, i když teprve prostřednictvím jejich činů se stává skutečností. Zůstává jedním z charakteristických projevů moderny, který není možné vyloučit. Česká společnost, podobně jako ostatní střeoevropské národní společnosti, neprošla modernizačním procesem přímo, nýbrž dosti komplikovaně. Až v prvních desetiletích 20. století se dostala na úroveň západoevropského standardu. Další vývoj ovšem poznamenaly převraty a revoluce, které přinesly hluboké zásahy do politického, sociálního, ekonomického a mentálního ustrojení národa. Nacistická a komunistická nadvláda ho vrhla o značný kus zpět. V druhé polovině 20. století (resp. od sklonku třicátých let) zapadala česká a slovenská společnost hlouběji do bludného kruhu revolucí a kontrarevolucí, nastolování a odčiňování. Všimněme si, jak je sevření stále těsnější. Rok 1918 odčiňoval rok 1620, rok 1939 odčiňoval rok 1918,

rok 1945 odčiňoval rok 1938, rok 1948 odčiňoval celou „feudální“ a „kapitalistickou“ fázi dějin, rok 1968 chtěl alespoň částečně odčinit rok 1948, rok 1989 jej chtěl odčinit úplně.

Váhou dějin se otázka revoluce v roce 1989 znovu stala žhavou aktualitou. Oživila právo na svržení nedemokratické vlády a možnost všech občanů rozhodovat o svém osudu podle vlastní demokraticky zajištěné vůle. V tomto smyslu existuje transtemporální a transverzivní souvislost mezi událostmi, které oddělují dvě dlouhá staletí. Michel Foucault ve shodě s Immanuelem Kantem označil rok 1789 za historickou událost, která zakládá sebevědomí moderních společností, zrozených v epoše osvícenství. Aby mohla působit jako trvalá příčina ukazující, jak se věci dosud měly, jak se mají v této chvíli a jak se budou mít už napořád, musela taková událost nabýt mimořádné síly a všeobecné působnosti. Naplněním této trojjediné podmínky nezůstala omezena pouze na svůj historický okamžik, ale poskytla evropským národům „všeobecnou tendenci postupovat ve směru pokroku“. Na Francouzské revoluci není v tomto smyslu podstatné „revoluční drama samo o sobě, ani revoluční činy a gestikulace“. Již záhy bylo zřejmé, že v krvavé realitě truchlivě triumfují ztráty nad zisky. „Revoluční proces sám... není tím, co je důležité.“ Tím je skutečnost, že revoluci naplňuje – a tady Foucault cituje Kanta – „účast, pokud jde o přání, která téměř hraničí s entuziasmem“. Pro Kanta byl bezprecedentní entuziasmus „morální dispozicí lidstva“, která se projevuje „za prvé v právu všech národů na takové politické zřízení, které jim vyhovuje, a za druhé v principu souhlasném s právem a morálkou takového politického zřízení, které se ze své podstaty samo vyhýbá každé útočné válce“. Foucault dodává: „Revoluce jako podívaná, a ne jako gestikulace, revoluce jako ohnisko entuziasmu pro své diváky, a ne jako princip převratu pro ty, kdo se ho přímo účastní, je *signum rememorativum*, protože ukazuje přítomnost této dispozice už od počátku; je *signum demonstrativum*, protože ukazuje přítomnou účinnost této dispozice; a je také *signum pronosticum*, neboť i když nepochybně existují výsledky revoluce, jež mohou být zpochybněny, není možné zapomenout na dispozici, která byla skrze tuto revoluci odhalena.“¹⁸

Není možné zapomenout na dispozici... Právě to se mi zdát být podstatné – rok 1989 je vedle všeho dalšího také rozvzpomínkou na skrytou dispozici. V tomto ohledu je v něm věc revoluce přítomna jako potence naděje i hrozby. Revoluce jako nanejvýš ambivaletní věc je součástí kolektivního vědomí i nevědomí moderního lidstva; je archetypem spravedlivého zúčtování i pomsty; přitahuje i odpuzuje; rozebraná na pitevním stole sociálních věd, ale stále velká neznámá, pokud někde propukne.

Revoluce bez revolucionářů

První slova Pithartova bilančního článku z roku 1993, nazvaného příznačně *Dost bylo revolucí*, chtějí přivést české čtenáře k nahlédnutí, že revoluční temperament nepatří k charakteristickým národním znakům: „Všichni jsem se ochotně shodli na tom, že čeho jsme se na náměstích našich měst účastnili, byla revoluce. Měl jsem a mám o tom své pochybnosti: ztrouchnivělá střecha sice spadla právě tehdy vskutku proto, že jsme se konečně dostavili na náměstí v tak hojném počtu, ale spadla by za čas stejně sama – i kdybychom čekali, až nás předběhnou také Rumuni. Nebo pro jistotu ještě i Albánci. Plný Václavák třeba už v roce 1985, to by patrně zvonění klíčů a písničky z balkonu nestačily. To by pak asi musela být doopravdická revoluce. Ne že bych po něčem takovém toužil, v tom se ostatně my Češi, Moravané i Slezané poměrně vzácně shodneme. Dejme tomu, že bylo dobře, že se to seběhlo až před čtyřmi lety a právě tak, jak se to seběhlo. Ale: bylo by také dobře, kdybychom to zároveň střízlivě pojmenovali a smířili se s tím, že už jsme zkrátka takoví, že se do revolucí moc nehrneme.“¹⁹

Slova míří do černého. Nic není obtížnějšího než představit si českou společnost 70. a 80. let prostoupenou a ovládanou nějakou revoluční doktrínou. Po srpnové invazi v roce 1968 a brutálním potlačení velkých občanských demonstrací o rok později se lidé instinktivně otočili čelem vzad: pryč od politiky, považované za svinstvo, pryč od hrdé občanskosti, která byla k ničemu. Na společnost dopadla únava z dějin, z velké politiky, z protichůdných změn a převratů. Všeobecně sdílené zklamání vedlo k úniku do soukromí, které se mělo stát dobře fortifikovanou tvrzí, posledním útočištěm. A okupační režim vyšel této tendenci vstříc. Jedinou věcí, kterou bychom snad mohli považovat za zárodek „revolučního kapitálu“, bylo všeobecné, ale výhradně v soukromí ventilované opovržení režimem.

Ve stejném článku o něco dále se Pithart dotkl vztahu předlistopadové opozice k revoluci: „Nechci být originální za každou cenu: dobrá tedy, revoluce. Avšak revoluce s pravidly, kterými sama sebe vzápětí omezuje? Vítězové, kteří nevyužijí ani zdaleka všech možností, které jim vítězství nabídne? Co je to za revoluci, co je to za vítěze? Když už revoluce, tak pokud možno poslední. Když už vítězové, tak takoví, kteří se obejdou bez poražených na hlavu. Tak poražených, aby nemohli myslet na něco jiného než na nějakou další revoluci, převrat, prudké otočení směru. Ano, na nic jsme nebyli připraveni, vskutku amatéři. Jedno ale, idealistický Havel a jeho druhové‘ věděli, měli promyšleno či spíše zažito dosti přesně a praktic-

ky: že to, co jednou přijde, neměla by být opět jen další revoluce v řadě, jeden z převratů, jedna debilní zeď extrému proti jiné debilní zdi jiného extrému.“²⁰

Bylo-li tomu tak, jakým způsobem chtěla opozice dosáhnout změny v uspořádání režimu, jehož politická elita připouštěla jen ty změny, které sama nachystala? Dialogem, to jest otevřeným vyjednáváním o zásadních věcech celospolečenského významu. Jenomže komunistický režim si počínal, jako by měl před sebou skutečné revolucionáře, kterým jde jen o uchopení moci a zúctování. Na výzvy k dialogu nejen neodpovídal, ale ty, kdo o dialog usilovali, různými rafinovanými i brutálními způsoby pronásledoval a trestal. Byl to začarovaný kruh, jehož protnutí leželo v nedohlednu. Politický převrat (ve smyslu pokojných demonstračních akcí, potlačených armádou a policií v srpnu 1969) se nikdy nestal jednoznačným a nezpochybnovaným politickým prostředkem odpůrců Husákova režimu. Je to zcela pochopitelné pro léta sedmdesátá a první polovinu let osmdesátých, kdy se s ohledem na mezinárodní situaci zdál být daný stav neotřesitelný. Není to však zcela samozřejmé pro léta 1987–1989, kdy se věc otevřeně protirežimní revolty stávala aktuální a jako taková byla v opozičních kruzích tematizována a přetřásána.

Nejrigidnější komunistické režimy ve střední a východní Evropě – východoněmecký, československý a rumunský – mohly padnout pouze za určitých revolučních okolností, bez vnitřního ořesu by zřejmě přetrvaly ve víceméně autoritářské podobě. Není vyloučené, že jejich elity uvažovaly o „konzervativní ose“ Berlín – Praha – Bukurešť. Složitá doba – plná očekávání, nadějí i obav a strachu – postavila nepolitické společenství disidentů před problém přechodu od obhajoby lidských a občanských práv k politicky a strategicky vyhraněné opozici. Rozhodně to nebyl lehký úkol. Disidenti byli pod permanentním dozorem státní moci, byli pravidelně zatýkáni či zadržováni, schůzky či početnější shromáždění byly rozehrávány. Represivnímu aparátu se úspěšně dařilo izolovat dissent od pasivní společnosti, přímý a trvalý kontakt byl vyloučený. V druhé polovině osmdesátých let vzrostly však možnosti kontaktu zprostředkovaného – zvýšil se počet samizdatových periodik (a zároveň počet obíhajících exemplářů), zvětšila se kvalita a dostupnost elektronických komunikačních prostředků, pod vlivem liberalizace v Sovětském svazu přestaly být koncem roku 1988 i v Československu rušeny zahraniční rádia Svobodná Evropa a Deutschlandfunk. Tyto a další okolnosti přispěly k vyšší kvalitě a rozsahu veřejné informovanosti; zvýšila se poptávka po „jiných“ informacích, které stále úspěšněji konkurovaly všudypřítomné oficiální propagandě. Nezávislé skupiny – vě-

domé si těchto změn – s větším či menším důrazem usilovaly o vytvoření jednotné a silné občansko-politické formace, která přinutí režim k jednání. Jejich počínání však bylo kontroverzní a ani v příznivějších podmínkách nevedlo ke kýženému výsledku.

Vezmeme-li v potaz, že jak pasivní společnost, tak disent neměly co do činění s revolučním konceptem, pak nám z toho – použijeme-li jednoduchou kauzální operaci – vyplyne, že revoluce byla v česko-slovenském sociálním a politickém kontextu nanejvýš nepravděpodobná. A přesto nastala, jako by uhranutými lidmi pohnula nějaká tajemná síla, jako by potom o to prudčeji chtěli od sebe odvrhnout ponížení, hanbu a frustraci. Převratné dění v sousedních zemích a vzrůstající vnitropolitické napětí v letech 1988–1989 oživilo otázku revoluce jako posledního a krajního způsobu, jímž si občané mohou přisvojit – pokud jim bylo odebráno – právo rozhodovat o svém osudu. V těchto letech dozrávala v československé společnosti niterná a nepřilíš konturovaná, ale všudypřítomná tendence ke změně, která měla mnoho podob. Nejvýstižnější charakteristiku podal sociolog Ivo Možný – takřka všechny sociální vrstvy, profesní a zájmové skupiny, ti, co se živili rukama i ti, co se živili hlavou, rodiny i jednotlivci měly zájem na určité změně politického a ekonomického klimatu. A nebyl to zájem jen těch dole – dodává Možný –, ale i těch nahoře. A tak skutečné obhájce statu quo bychom pravděpodobně našli jen v úzké stranické špičce. Ta se však změnám, které nechťela a nekontrolovala, urputně bránila – opírala se přitom o státní aparát, o jeho byrokratickou i represivní složku, kalkulovala s letitým a zakořeněným nezájmem většiny obyvatelstva o politiku.

V česko-slovenské společnosti roku 1989 vládl onen zvláštní před-revoluční nepokoj, ono dusné ovzduší naplněné očekáváním změn a zároveň strachem z represí, které visely ve vzduchu. Zdánlivě se nic nedělo, ale pod povrchem doutnal „nespočet nezřetelných sociálních pohybů, jež se skládaly v text, který dával smysl, ale v úplnosti nedokázal ho tehdy nikdo přečíst“.²¹ Převratné dění v sousedních zemích vzbuzovalo i u nás velké očekávání a posilovalo tendenci ke změnám. Od léta do podzimu 1989 jsme byli svědky nevidané a neslychané mediální akcelerace. Obrazy revoluce do Československa pronikaly drátovou a satelitní cestou. Dalo se tomuto virtuálnímu (jemnému, ale suggestivnímu) tlaku odolat? Pouze nějaký čas. Nakonec strhl i ty vlašné.

* * *

V polovině listopadu 1989 se stala věc revoluce akutním případem. Jak se s tím česká a slovenská společnost vypořádaly? Narážíme na

zvláštní skutečnost, která patrně nemá příliš analogií – v Československu propukla revoluce, do jejíhož čela se postavili ti, kteří ji nepovažovali za svoji věc; dodejme, že za svoji věc nepovažovali dokonce ani politiky (ve smyslu „politiky jako povolání“). V důsledku kolapsu komunistického režimu vzniklo mocenské vakuum, které umožnilo intelektuálům proniknout do zhuštěného politického prostoru a zaujmout v něm strategickou pozici. Disponovali symbolickým kapitálem, který revoluční situace ještě umocnila. Vzhledem k dlouholeté vyprázdňenosti politiky neměly ostatní opoziční potence (perestrojkoví komunisté či bývalí reformní komunisté) tak dobrou výchozí pozici. Reformní komunisté se stali součástí Občanského fóra, které ovládla skupina intelektuálů obklopujících nejznámějšího středoevropského disidenta Václava Havla. Výsostně politické místo dočasně obsadila nepolitická alternativa. Intelektuálové se nemohli vykázat konceptem systémové změny a hledali nějaké provizorní řešení, které by jim poskytlo čas na zformování a rozšíření vlastních řad. Názorově heterogenní občanské iniciativy začaly vytvářet cílevědomou opozici až v důsledku událostí 17. listopadu.

Občanské fórum se postavilo do čela masových protestních demonstrací a v několika dnech se stalo mluvčím veřejnosti dožadující se zásadních politických změn. Zaplněná náměstí a trvale rostoucí počet protestujících antikovaly představu o postupné liberalizaci starého režimu. Nečekaně rychlá změna společenského klimatu zaskočila režim i opozici. Na pořadu dne bylo najednou to, nač se před několika týdny málokdo odvažoval pomyslet – předávání moci. Občanské fórum ale nechtělo převzít moc, a proto rozehrálo mocenskou partii velice zdrženlivě, nepustilo se do smělé ofenzivy, nýbrž postupnými a opatrnými kroky reagovalo na chyby a ústup dezorientovaného a paralyzovaného protihráče. Absenci mocenské strategie odpovídalo sebevymezení Občanského fóra, které se takřka přes noc stalo velkým sociálním hnutím, ale ještě nechtělo být hnutím politickým. Nevzniklo jako mocenský subjekt, který je tu kvůli tomu, aby vlastními silami prosadil a uskutečnil zásadní společenské změny, nýbrž jako nadstranický garant, jenž proces změn teprve připravuje, iniciuje a kontroluje. Podle vůle svého zakladatele se chtělo stát základnou pro obnovu občanství v jeho hlubší existenciální rovině, nikoli jen v rovině mocenské a politické. Všechny nekomunistické politické strany usilující o plnokrevnou demokracii se měly stát na přechodnou dobu součástí Občanského fóra a vytvořit antitotalitní, demokratický blok schopný čelit bloku komunistickému. Občanské fórum nechtělo obsazovat vlády a jiné státní instituce svými aktivisty. Zůstávalo nakloněno myšlence ponechat více vládních funkcí ko-

unistické straně – byla to přece ona, kdo daný stav svojí dlouhou neomezenou vládou způsobil, a proto neměla být vyvázána z odpovědnosti.

Kdo jedná podle logiky revoluce, neuvažuje tímto způsobem. Občanské fórum přibrzdžovalo a tlumilo revoluční dynamiku, protože se jí nechtělo poddat. Pohybovalo se na samé hranici veřejné vůle, evidentně protikomunistické (byť ne v militantním slova smyslu).

Poslední autoritativně vystupující představitel starého režimu Ladislav Adamec se v klíčových dnech na přelomu listopadu a prosince '89 dopustil tří politických chyb, z nichž každá by ho stála místo, pokud by o ně opozice usilovala. V neděli 26. listopadu odmítli demonstranti na Letenské pláni jeho proslov, v němž se projevil, že jeho spjatost se starými strukturami a praktikami převažuje nad schopností a ochotou k „jiné“ politice. Dočkal se pískotu a volání po demisi. Občanské fórum ovšem nic na svém kladném vztahu k premiérovi nezměnilo, nepožadovalo jeho „demisi“, naopak ponechalo mu volnou ruku k „rekonstrukci“ vlády. Druhou, tentokrát už fatální chybou bylo složení Adamcovy vlády z 3. prosince, v níž z 20 vládních funkcí 15 zůstalo komunistům. Nespokojená veřejnost vládu prudce odmítla – rozpoutala se další vlna masových protestů. Vláda „15 : 5“ demaskovala Adamce jako muže starého režimu. Občanské fórum však – tentokrát už v rozporu s míněním Verejnosti proti násilí – nepožadovalo jeho odchod z veřejného života. V následujících dnech dokonce připustilo, že další rekonstrukci vlády provede opět on a opět ve své režii. Třetí chybu už nelze považovat za ryze Adamcovu věc, jako spíše za selhání Občanského fóra, které nedokázalo jednoznačným gestem zabránit Adamcovi kandidovat do úřadu prezidenta republiky a zkomplikovalo si tak přístup k nejvyšší státní funkci. Premiér potřetí využil váhavosti politického protivníka k tomu, aby se udržel ve hře.

Neurčitá, improvizovaná strategie vnější kontroly moci se ihned po svém zrodu začala drolit a rozpadat. Občanské fórum se posouvalo po nakloněné rovině. Překotný vývoj je donutil přemýšlet o vládách, v nichž jeho aktivisté zaujmou klíčová místa. Při prvním jednání tzv. rozhodujících politických sil 8. prosince si s neskrývaným překvapením uvědomilo, že se stalo hegemone. Že se tak zásadní posun – totiž proměna marginálních nezávislých iniciativ v respektovanou formaci – udála ve třech týdnech, svědčí o skutečně revolučním rozměru dění. Najednou bylo zřejmé, že komunisté nechtějí bojovat, ale spíše se domluvit. Svou existenční záchranu spatřovali v jediné věci – v „kulatém stole“, který měl legitimizovat jejich otřesené postavení. Potřebovali se dohodnout s opozicí na vytvoření

účelového koaličního souručenství pro přechodné období. Po 3. prosinci v tom spatřovali jediný způsob, jak zůstat u moci. Dobře věděli, že opozice nechce celou vládu, a zároveň dobře věděli i to, že demonstující veřejnost nechce je. Takže do určité míry to byli oni sami, kdo vtáhli svého váhajícího protivníka do vládní politiky. S ohledem na volání ulice i překvapivou vstřícnost komunistů si Občanské fórum uvědomilo, že může, ba přímo musí požadovat víc. Většinu z nejvýznamnějších křesel ve federální vládě obsadilo svými aktivisty.

Jak nejlépe pokračovat v nadějně rozehrané partii? Co ještě učinit, aby bylo směřování k demokracii definitivně zpečetěno? Po ustavení federální vlády – nazvané symbolicky „vládou národního porozumění“ – bylo Občanské fórum přesvědčeno, že konečně je aktivním subjektem dějin, nikoli jejich pasivním objektem. Dosavadní logika jednání vešla postupně a s rozvahou vytlačovat „přátele starých pořádků“ z veřejného života. Po rekonstrukci vlád se nabízel řešení, jež této logice odpovídalo a v jistém smyslu ji radikalizovalo a dovšovalo – kandidatura nesporného a respektovaného vůdce Občanského fóra do nejvyšší státní funkce. Kontrast mezi snadno zaměnitelnými komunistickými „neosobnostmi“ a charizmatem všeobecně známého, ale pořád ještě dost neznámého Václava Havla byl nadměru působivý a povyšoval význam prezidentské otázky až na samu hranici kritičnosti a strážlivosti. Obsazení prezidentské funkce považovali aktivisté rozhodujících grémií KC OF za punktum svého úsilí. Personifikovali revoluci – heslo „Havel na Hrad“, které po většinu prosince '89 okupovalo veřejný prostor, bylo synonymem nezvratnosti směřování k demokracii, hráze proti reformnímu komunismu, záruky svobodných voleb, schopnosti integrovat politicky a národnostně heterogenní česko-slovenskou společnost atd. Jméno Havel se přes noc stalo symbolem „jiné“ politiky. Od této chvíle se revoluce do určité míry proměnila v českou dobu „Svátku Nejvyšší bytosti“.

Po Adamcově demisi 7. prosince ustoupili ti, kteří ovládali komunistickou stranu, a při sestavování federální vlády již nekladli opozici žádný odpor. Velmi jim tím zaskočili. Ale co se jevílo jako velkorysost a vstřícnost, bylo jen přistrojeným kalkulem. Komunisté si spočítali, že jim ve vládách a parlamentech zůstane i tak nejvíce křesel. Po bouři, kterou rozpoutala vláda „15 : 5“, to mohli považovat jen za drama se šťastným koncem. Ústup ve věci federální vlády byl taktickým manévrem vytvářejícím předpolí pro souboj o prezidentské křeslo. V této věci ustoupit nehodlali. Ještě jednou zkomplikovali Občanskému fóru a Verejnosti proti násiliu cestu k vítězství, jež se

jevila po úspěšném sestavení federální vlády jako hladká a rovná. Vedení KSČ, k němuž se opět přimkl bývalý premiér Adamec se svými poradci, využilo skutečnosti, že komunisté disponovali ve Federálním shromáždění absolutní většinou. Klub komunistických poslanců navrhl a začal prosazovat přímou volbu prezidenta. Zájem o nejvyšší státní funkci projeví další kandidáti – Alexander Dubček, Čestmír Císař a Ladislav Adamec. Přímá volba se jevila jako nejčistší, protože plně demokratické řešení komplikované situace. Občanské fórum si další běh věci rýsovalo úplně jinak. Předpokládalo, že parlament ve starém složení – v němž 29. listopadu bez problémů odhlasoval odstranění ústavního článku o vedoucí úloze KSČ ve společnosti – zvolí ještě Václava Havla prezidentem a pak bude pro přechodné období personálně rekonstruován.

Znovu se však ocitlo v situaci, s níž si nevědělo rady. Muselo totiž řešit zvláštní dilema. Ovládnout parlament – který byl odhodlán prosadit vlastní politický záměr a v němž nedisponovalo ani jedním poslaneckým mandátem – a nepoužít při tom revolučních prostředků. Demokraté se rozhodně chtěli vyhnout ústavní krizi, což v této chvíli znamenalo zabránit rozpadu parlamentu, jenž by se tak stal nezpůsobilým volit prezidenta. Nechtěli bořit státní instituce, naopak hodlali je učinit součástí přechodné moci. Zároveň však hledali způsob, jak přinutit neposlušné poslance, aby se podrobili vůli demokratického hnutí. Nepříliš přesvědčivě odmítali přímou volbu a bez viditelného úspěchu soupeřili s probuzeným protivníkem o náklonnost poněkud dezorientovaného veřejného mínění. V nekončících úvahách jeho rozhodujících grémií se znovu objevovaly náběhy k revolučnímu rozetnutí spletné situace. Ve vzduchu visely jiné, neústavní možnosti – od permanentní mobilizace veřejnosti až po rozehnutí parlamentu. Revoluce ve své rigorózní podobě se opět hlásila o slovo.

V této chvíli vstoupil do dění předseda federální vlády Marián Čalfa, který patřil do týmu bývalého premiéra Adamce, avšak rozhodl se ho opustit. V rozhovoru mezi čtyřma očima nabídl Havlovi řešení nové zápletky. Slíbil, že se postará o to, aby ho Federální shromáždění zvolilo ještě v roce '89 prezidentem republiky. Na námitku, že na to parlament v současném složení nepřistoupí, reagoval jako protřelý znalec mocenských praktik: „Parlament je třeba využít právě v tom složení, v němž je zvyklý odhlasovat všechno, co se mu předloží.“ Věděl, o čem mluví. „Brutální“ tlak, který pak vyvinul na některé poslance Federálního shromáždění, rychle vedl k uspokojivému výsledku. Od 15. do 19. prosince byl dokonán úplný obrat, komunističtí poslanci nyní unisono podporovali Havlovu kandidaturu

a byli ochotni provést volbu ještě před koncem roku. Za této situace mohlo demokratické hnutí odvolat své každodenní demonstrace před budovou Federálního shromáždění, zapomenout na neústavní politické prostředky, a – z obavy před poloprázdným parlamentem – dokonce vítat přicházející poslance chlebem, solí a květinami.

Co si počít s Čalfovým zásahem do revoluce? Myslím, že není nutné uchýlovat se k ostrým závěrům, jakých jsme byli svědky bezprostředně poté, co věc vešla ve známost. Čalfa neučinil nic jiného, než že vyšel vstříc nejvlastnějším intencím demokratického hnutí, spočívajícím v nenásilném převzetí vládních a zastupitelských institucí, které měly být pacifikovány a pak alespoň zčásti rekonstruovány, aby se mohly stát základnou nové demokratické moci. Pokud by se OF a VPN rozhodly pro jiné, mimoústavní řešení, pak by jim federální premiér nemohl nijak posloužit. Rozhodující měrou napomohl k pacifikaci parlamentního ohniska odporu. Poslední baštu komunistické státní moci dobyl komunista.

Povaha přechodného období

Moc komunistické strany jako politického hegemonu byla zlomena. Federální shromáždění 29. prosince 1989 jednomyslně zvolilo Václava Havla prezidentem. Demokratické hnutí do něj koptovalo první poslance a potvrdilo tím jeho výsadní zákonodárné postavení i metodu částečné personální rekonstrukce, jejímž smyslem bylo, aby v zastupitelských sborech všech stupňů ztratili komunisté nadpoloviční většinu. Institucionální rámec pro první fázi transformační politiky se uzavřel. Revoluce – pokud v ní spatřujeme principiální otevřenost vůči různým (ústavní zvyklosti a literu zákona přetvářejícím) způsobům politické praxe – byla spoutána. „Ústavní způsob provádění změn“²² se s definitivní platností stal kanonizovanou praxí přechodného období. Co to znamenalo pro další vývoj? Jaké byly bezprostřední důsledky široce pojaté ústavní kontinuity?

Nesporným kladem spoutané revoluce byla logická posloupnost a celková spořádanost klíčových politických změn. Smysl pro konstruktivnost a ochota ke konsenzu byly patrně jednou z příčin, proč se Češi a Slováci vydali k demokracii nenásilnou, pokojnou cestou. Běsi, s nimiž není nikdy dobré si začít, nedostali příležitost. Už v lednu '90 se však ukázalo, že revoluční živel není možné zcela uhasit, pronikl do určitých sociálních a politických segmentů. Revoluce se tu a tam – na určitých teritoriích a v různé intenzitě a podobě – hlásila o slovo. Zřejmě nejsilnějším plamenem vyšlehla na přelomu února

a března v Brně. Přestože se pak již nikdy v plné síle neobjevila, brala na sebe v přechodném období různé nepřehlédnutelné masky, především podobu dekomunizace politické a ekonomické sféry.

Měla ústavní kontinuita nějaké stinné stránky? Její obhájci tvrdí, že nikoli. Říkají nebo píší, že se dosáhlo všeho podstatného: vlády a parlamenty byly na základě všeobecné dohody rekonstruovány, připravily a schválily základní zákony zajišťující nezvratnost směřování k otevřené a svobodné společnosti (o politických stranách, o volbách, o právu sdružovacím, shromažďovacím, petičním atd.). Pokud na minulost pohlížíme tímto (legislativním) prizmatem, neshledáme na ní nic mimořádně problematického. Vlastní zkoumání ovšem začíná až tam, kam pronikne hlubší pohled. A tomu se ukazuje jiný obraz – propukající a rychle se prohlubující divergence a dezintegrace v mocenské, ústavní a národnostní oblasti. Je dějinnou ironií, že to, co mělo být zárukou racionálního a stabilního vládnutí, se do značné míry zvrátilo ve svůj opak. Institucionální rámec v podobě federativního uspořádání česko-slovenského státu byl pro uplatňování nové politické vůle příliš komplikovaný a těžkopádný. Masivní státní aparát se po odstranění ústavního článku o vedoucí úloze KSČ proměnil v administrativní labyrint. Zmizela funkce jednotné a neodvolatelné direktivy shora, která po dvacet let stavěla komplikovaný systém „do latě“. Jenom poslanců tří nejvyšších zákonodárných sborů bylo dohromady 700, federálních, českých a slovenských ministrů přes 50. Nejen některá ministerstva, ale i další státní úřady existovaly v trojím provedení – českém, slovenském a federálním. Není třeba připomínat, že moloch nikdy nefungoval v podmínkách otevřené společnosti. Ve vzduchu visela otázka kompetencí, rozdělení sfér vlivu a moci, ale skoro nikdo ji cílevědomě a programově nekladl.

Demokratické hnutí neobsadilo místa nejvyšší výkonné a zákonodárné moci ani z jedné poloviny, na širší záběr nemělo spolehlivou personální kapacitu a politické zkušenosti. Paradoxní na tom je, že zcela neadekvátně k tomuto poměru sil bylo obtíženo bezvýhradnou odpovědností za další vývoj. Ve vládách mu připadlo pouze 13 ministerstev, to je méně než třetina celkového počtu obsazených míst; ve Federálním shromáždění rovněž obsadilo kolem třetiny z celkového počtu 350 poslaneckých křesel. Ad hoc vytvořené poslanecké kluby OF a VPN byly souborem názorově heterogenních, nezkušených, ambiciózních jedinců, nikoli semknutou a disciplinovanou politickou formací. Bylo tomu snad tak, že proti představitelům nové politiky stáli semknutí a odhodlaní obhájci starého režimu? Naprosto ne. Politika první poloviny roku 1990 měla zcela jinou tvář – jako by v ní

mávnutím kouzelného proutku působili jen vyznavači demokracie, svobody, politické plurality, právního státu a tržní ekonomiky.

Jací aktéři byli ve hře? Rozlišuji šest základních politických typů: občanskí političtí aktivisté (nekomunističtí disidenti a zástupci tzv. šedé zóny), exkomunisté (vyloučeni po roce 1968 z KSČ), postkomunisté (politici bývalého režimu, kteří změnili politickou ideologii), neokomunisté (nezměnili politickou ideologii), pragmatici (revolucionáři poslední hodiny); šestý typ – staří demokraté (politici, kteří měli přímou zkušenost s předválečnou parlamentní demokracií) – se v polistopadové vysoké politice takřka nevyskytoval. Každý z typů se vyznačoval určitým strategickým zájmem vyplývajícím ze svébytné politické zkušenosti a vlastní představy o podobě nového režimu. Ve vysokých státních funkcích převažovaly první tři typy. Postkomunisté Čalfa, Čič, Pitra, Schuster, Stank, Mohorita, Bartončík, B. Kučera ad. byli společně s exkomunisty Dubčekem a Jičínským rutinními politickými praktiky, kteří lpěli na daných státních strukturách, byrokratických procedurách a vazbách, v nichž a skrze něž před rokem 1968 nebo po něm dlouhá léta působili. Představitelé občanského pojetí politiky Havel, Budaj, Kňazko, Urban, Pithart ad. – kteří daný institucionální rámec a s ním spjaté procedurální zvyklosti z různých pohnutek a v různé míře nerespektovali a překračovali – byli v tomto skrytém souboji o novou tvář politiky v menšině. Měli jiné představy, které se většinou neúspěšně pokusili uplatnit.

Institucionální kritérium zaujímal v přechodném období centrální postavení, ve hře ovšem byla další kritéria – především národnostní, antikomunistické a ekonomické –, podle nichž se rychle štěpila iluzorní jednota. Koncem ledna 1990 v souvislosti s otázkou nového názvu státu vnikla nečekaně prudkým způsobem do veřejného prostoru otázka česko-slovenských vztahů. Nový režim ze všeho nejméně potřeboval, aby se problémy prvořadého významu stávaly politickým tématem živelně a chaoticky. Těžít z toho mohly pouze partikulární strategie na úkor celku. Slovenští postkomunisté – zaštítní vahou nejvyšších institucí, do jejichž čela je vynesla „sebeomezující revoluce“ – přizpůsobivě měnili komunistický internacionalismus v politiku obhajoby slovenské národní věci uvnitř česko-slovenské federace. Ochotně vycházeli vstříc hlasu ulice, v němž hledali a nacházeli podporu. Na druhé (české) straně panovala lhostejnost k tomuto dlouhá léta dřímajícímu problému, jenž nebyl nikdy dořešen a který zatěžovaly četné faktory a reminiscence. Češi a jejich političtí reprezentanti (až na výjimky) nepovažovali česko-slovenské vztahy za otevřený problém, jenž by vyžadoval okamžité systémové řešení, natož za klíčovou otázku přechodu k demokracii a tržní ekonomice.

Velkorysá politika „národního porozumění“ zažehkala fenomén antikomunismu jen zdánlivě a dočasně. Už v prvních měsících roku 1990 se stával dělítkem uvnitř demokratického hnutí a záhy pronikl i do velké politiky. Zmocnili se ho především „revolucionáři poslední hodiny“. Postavení komunistické strany mimo zákon požadovaly politické strany, které s ní dlouhá desetiletí kolaborovaly uvnitř Národní fronty. Okresní a krajská Občanská fóra nalézala v antikomunismu jednoduchý a pádný instrument pro boj s místními „komunistickými mafii“ a „nomenklaturními bratrstvy“ konvertujícími z politiky do ekonomiky. Byli tu také ti, jejichž legitimita (právo promluvit nejdříve a nejhlasitěji) pro vyrovnání s komunistickou minulostí byla nezpochybnitelná – političtí vězňové 50. let. Jejich menšinový hlas se ztrácel ve vířavě doby, málokdo mu naslouchal. Složitý problém *dekomunizace* nabyl na síle po červnových parlamentních volbách a stal se jedním z klíčových faktorů názorového a politického štěpení, které předznamenávalo rozpad Občanského fóra na přelomu let 1990/1991. Na Slovensku byl antikomunismus zanedbatelný, politickou prioritou se tu stala slovenská národní a státní suverenita.

Problém Státní bezpečnosti otrásal politikou po celé přechodné období. Ministerstvo vnitra se okamžitě stalo centrem pozornosti těch zájmových skupin, jejichž představitelé se – ať už shodou okolností nebo cílevědomě – ocitli v jeho magnetickém poli. Potkávalo se tu více rozličně motivovaných záměrů a úmyslů, přičemž OF a VPN neměly až do červnových voleb na dění v resortu rozhodující vliv. Vítězové revoluce rezignovali na ovládnutí klíčové mocenské instituce, v níž si udrželi vliv předlistopadoví funkcionáři! Leitmotivem většiny aktivit bylo přivlastnit si mocenský kapitál, jenž se skrýval v archivech ministerstva. Za dvěma spisovny a sekretariáty se začaly provádět první, neoficiální „lustrace“ (prověřování kontaktů a vazeb politika se strukturami ministerstva vnitra), které nebyly spojeny jen s ideou očisty veřejného života od konfidentů, ale také s pokusy prefabrikovat a účelově používat kompromitující spisy na osobnosti z řad státních struktur i demokratického hnutí. Nekontrolovaný a pochybný proces (spisy asi 15 tisíc nejdůležitějších konfidentů byly na počátku revoluce zničeny či odstraněny) vyústil v oficiální předvolební lustrace – prověřování kandidátů politických stran a hnutí. Zaznamenáváme příklad křížení a prolínání kritérií, které mělo v obou republikách odlišné důsledky. Na Slovensku byli nacionálně (re)orientovaní postkomunisté a exkomunisté zajedno v podezření a odporu vůči občanským politikům, reprezentujícím liberální a federativní ideje. Naopak v Česku se ostře střetli „normalizátoři“ a „reformisté“ o koncepci ministerstva vnitra.

Také otázka ekonomické transformace nabyla paradigmatického charakteru. Nějaký čas po ustavení „vlády národního porozumění“ se mohlo zdát, že půjde o věc ryze odbornou, leč první měsíce nového roku ukázaly, že ekonomika bude politikum par excellence. Z podnětu Občanského fóra začala neformální soutěž o nejlepší „scénář ekonomické reformy“, v níž se snažily uplatnit a vyniknout rozličné školy a přístupy. Je přirozené, že nejlivnějšími se nakonec ukázaly být ty koncepce, které vypracovali ekonomičtí odborníci jednotlivých vlád. Harmonogram reformy vytvořený týmem expertů při české vládě se alespoň částečně protnul s alternativou, kterou předložili ekonomičtí odborníci federální vlády a která posléze v neformální (ale o to vyhrocenější) soutěži zvítězila. Čeští a federální ekonomové spolu komunikovali nanejvýš komplikovaně a neproduktivně – mezi oběma týmy panovala konkurenční nevráživost. Slovenské představy o ekonomické reformě (ale i o ústavním uspořádání) se rodily paralelně, bez dotyku s českým a federálním vývojem a kotvily většinou v představách o specifické cestě Slovenska k tržní ekonomice, která úzce souvisela se slovenskou státní samostatností. Povážlivou asymetrii zaznamenaly političtí reprezentanti obou demokratických hnutí až na samém konci přechodného období.

* * *

Podle těchto a dalších, méně evidentních kritérií se polistopadová politika živelně dělila na četné partikulární a paralelní politiky. Formující se mocenská ohniska vyplňovala komplikovaný ústavní systém a obsazovala strategické body. Ve většině případů to nečinila z nějakých temných, novému režimu nepřátelských pohnutek, ale proto, aby si zajistila co nejlepší výchozí pozici pro uplatnění individuálního a skupinového zájmu. Ve složitém ústavním systému, který do listopadu '89 stmelovala hegemonie jediné politické strany, neexistoval nyní žádný integrující faktor (např. v podobě jednotného česko-slovenského politického hnutí), který by dokázal silný odstředivý pohyb účinně korigovat. Důsledkem byl nespojitý, divergentní vývoj v základních oblastech české a slovenské politiky. Dělitka však nevznikala jen mezi českým a slovenským, federálním a národním, institucionálním a občanským, ale také mezi mocenskými entitami, u nichž se předpokládala uzká a bezproblémová spolupráce (mezi OF a prezidentem, OF a federální vládou, OF a VPN, mezi federální a českou vládou, mezi někdejšími revolučními spojenci OF a ČSL, ČSS atd.). Ke štěpení docházelo i uvnitř politických hnutí (krajská Občanská fóra versus Koordinační centrum, sněm versus ra-

da, politická komise versus rada atd.). Křehký systém „parlamentní demokracie“ – restaurovaný na počátku února nástupem několika desítek kooptantů do nejvyšších zákonodárných sborů – se pod náporom heteregenních politických vůlí otrásal v základech, leč i navzdory tomu zůstával jedinou, těžko zpochybnitelnou základnou, o níž se jednotlivé politiky opíraly na cestě ke svobodným volbám. Směřování ke svobodným volbám a k demokracii nemělo alternativu, zásadní otázkou bylo, jaké náplně se dostane nové demokracii, jaká politická, ekonomická a občanská kultura se vytvoří.

Jaká to tedy byla revoluce? Něktými rysy se nelišila od jiných revolucí, v něčem však zůstala specificky česká a slovenská. Nesnesitelně tvrdý a provokativní policejní zásah proti pokojné manifestaci, studentská revolta, tisíce protestních rezolucí přicházejících ze všech koutů republiky, masa v ulicích, starý režim versus opozice, informační blokáda, obavy a strach z policie, armády, Lidových milicí, všudypřítomná zanícenost pro změnu, obětavost a nasazení dělníků revoluce, patetická gesta. Pokojnost a nenásilí nebyly samozřejmou věcí, revoluce měla i svou druhou tvář, která sice převážně zůstávala ve stínu, ale alternativu bohapustého násilí nemůže vyloučit žádná interpretace. Leč vážné spektakulární drama od samého počátku odlehčoval hapeningový prvek, který nabil na síle poté, kdy už bylo téměř jisté, že zhroucený režim se nevzchopí k protiúderu. Pocity svátečnosti a dějinné satisfakce, marnivé plýtvání velkými slovy i břitká slovesná moudrost, česká věcnost s příměsí sarkasmu a ironie, slovenská temperamentní emotivnost a citová přímočarost. Vlak něžné revoluce, drakiáda, několikakilometrový lidský řetěz, účastenství umělců a populárních osobností – těch, jejichž profesní kariéra nebyla přetržena, i oněch, kteří se vrátili z krajiny zapomnění, symbolické zvonění klíči, stříhání ostatých drátů na hranici Východ-Západ, a většina z toho v přímém televizním přenosu. Absence násilí, rychlost politických změn a hapeningový charakter inspirovaly revoluci, aby samu sebe nazvala „sametovou“, „něžnou“ (ti střízlivější raději mluvili o revoluci „pokojné“). Slovo revoluce užíval tehdy každý, nikdo o něm nepochyboval. Byla to revoluce, kterou málokdo čekal, a proto se na ni skoro nikdo nepřipravoval – o to silnější a spektakulárnější byl všeobecný dojem, který vyvolala; revoluce, jejíž aktéři improvizovali, a proto mezi nimi vynikli především ti, kteří disponovali politickou zkušeností a mocenskou zdatností – exkomunisté a postkomunisté; revoluce rychlá a zdánlivě nekomplikovaná, v níž brzy skoro všichni, které reálně i potenciálně ohrožovala, ztratili zájem obhajovat předlistopadový status quo. Skoro každý se k ní přidal, skoro každý byl tak trochu revolucionář (i komunisté), a pro-

to není dodnes zřejmé, kdo byl jejím vítězem a kdo poraženým. Začala jako revoluce étosu, ale velice rychle se změnila v revoluci zájmů. I proto brzy vyvolala pocity zklamání a deziluze, rok poté ji studentští předáci překřtili na revoluci „ukradenou“. Založili dlouhou řadu pochybností a otázek, na něž hledáme odpovědi. V mnohém zůstává tahle revoluce po třinácti letech záhadou.

Poděkování

První poděkování patří Petru Pithartovi, jednomu z mála českých politiků, který je ochoten učinit pro poznání naší nedávné, stále přítomné minulosti opravdu mnoho. Byl to on a Milan Horáček z Nadace Heinricha Bölla – jemuž také mnohokrát děkuji –, kteří se zasloužili o nezávislou reflexi „listopadu '89“. Za mnohé vděčím oběma dosavadním ředitelům Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR – Vilému Prečanovi a Oldřichu Tůmovi, jakož i řediteli Ústavu politologie FF UK Milanu Znojovi. Děkuji ovšem také dalším přátelům a kolegům (především Milanu Drápalovi a Jaroslavu Cuhrovi), kteří mě v našich nikdy neukončených, vždy znovu začínaných debatách provokují, inspirují, korigují a zneklidňují. Poslední, ale neméně vřelé poděkování patří mé ženě Ireně za nenápadnou, ovšem o to působivější a trvalejší přízeň, kterou chová ke mně a k mé práci.

1. díl

INTELEKTUÁLOVÉ A REVOLUCE

„... a když se rozpadlo s krachem
Imperium Hunorum, když odpadaly
Baltikum, Ukrajina, Kazachstán
a Těžkoslovensko, nastoupila garnitura
dokonalých slabochů, zatímco měla vládnout dekrety
a vyleštit do zlatova parkety.“

IVAN DIVIŠ, 1998

Kapitola I

„Občanské fórum neaspiruje na žádné ministerské křeslo“

Na vlně a pod vlnou masových demonstrací

Starý režim srazily na kolena masové demonstrace, které se po 17. listopadu 1989 vyvalily ze zdánlivě klidného a do sebe uzavřeného lůna společnosti. Znamenaly kvalitativní změnu kolektivního vědomí, které se představitelé režimu propagandistickými triky a rafinovanými represivními způsoby snažili zabránit, a s nímž naopak dosud nepřilíš vlivné občanské iniciativy spojovaly svůj další osud. Lokální aktivity přerostly v několika hodinách do nepřetržitého řetězce občanských nepokojů. Vířivý revoluční proces vtahoval stále více lidí, urychloval politický vývoj. Prudký nápor událostí spojil názorově heterogenní opoziční skupiny do jednoho šiku. V pondělí 20. listopadu odpoledne – necelých čtyřia dvacet hodin po vzniku Občanského fóra – demonstrovalo na pražském Václavském náměstí více než sto tisíc lidí. Kameraman samizdatového Originálního videožurnálu zachytil demonstraci z lešení, jímž byl obehnan jeden z domů v horní polovině náměstí. Lidé zaplnili celý prostor i přilehlé ulice, nespočetné zástupy se vzdouvaly jako rozbouřený oceán. Hesla, která demonstranti skandovali, se rodila v četných ohniscích, odrážela se od stěn vysokých domů a splývala v nesrozumitelných poryvech zvuků připomínajících hukot větru v členitém terénu. Byl to jedinečný projev kolektivity v její masové podobě, který skýtal až mysteriózní zážitek. Skončilo dlouhé čekání na historickou chvíli, v níž se doufalo a o níž se zároveň tolik pochybovalo. Na přelomu října a listopadu se Československo ocitlo v plném osvětlení reflektorů zaměřených z Polska, Maďarska, Německa; mířily na ně mikrofony s jedinou otázkou. Asi půlminutový záběr nepotřeboval komentář, zachytil masu v okamžiku, ve kterém dokončila svoji krystalizaci a vyzářovala jedinečnou, s ničím nesrovnatelnou energii. Dějinná tvárná síla. Sála tvárné impulzy, čekala na vůdce. Zavládlo euforické, poněkud poblouzněné vědomí, že hříchy občanské pasivity a mlčenlivého tolerování komunistického režimu zcela zahladila tato nevšední událost. Několik hodin poté zasedal v pražském Realistickém

divadle výbor Občanského fóra a přijal dvě důležitá rozhodnutí: Občanské fórum se postaví do čela masových demonstrací a pokusí se navázat dialog se státní mocí (nikoli ovšem s vedením komunistické strany, nýbrž s předsedou federální vlády Ladislavem Adamcem).

* * *

Občanské fórum chtělo oslovit demonstranty v srdci občanských nepokojů – na Václavském náměstí. Jak to udělat nejúčinněji? Od jezdecké sochy sv. Václava – dosavadního ohniska protestů – bylo možné ovládnout pouze horní polovinu náměstí. Jako dobré řešení se ukazovalo promluvit z vyšších pater některého domu stojícího zhruba uprostřed rozlehlého podlouhlého prostoru. Budova nakladatelství Melantrich, opatřená ve třetině své výšky balkonem, splňovala tyto parametry takřka ideálně. Patřila Československé straně socialistické, která se po 17. listopadu stejně jako ostatní strany Národní fronty rozhodla vymanit ze svého dosavadního satelitního postavení vůči Komunistické straně Československa. Ústřední tajemník této strany Jan Škoda byl dávným přítelem Václava Havla z dob středoškolských studií a 19. listopadu se na Havlovo pozvání zúčastnil ustavující schůze Občanského fóra v pražském Činoherním klubu.

Účastníci prvního veřejného vystoupení OF v úterý 21. listopadu vzpomínají na zvláštní, dobrodružnou cestu do melantrišského domu vedoucí skrze dvorky, chodby a sklepní části domů. O improvizovaném a dramatickém proniknutí do budovy Melantrichu píše Vlasta Chramostová: „Prodrala jsem se do Melantrichu. Standa [Milota] s Johnem Bokem kmitají a my s Václavem Havlem stojíme užaslí u okna. Pod námi Václavské náměstí, statisícový zástup. (...) V rychlém sledu událostí bylo třeba jednat rychle, improvizovat v krkolomných situacích. Petr Kučera jako tehdejší redaktor *Svobodného slova* sjednal možnost vystoupit na balkoně Melantrichu, sídla Československé strany socialistické. ‚Pomohly osobní kontakty,‘ vzpomíná. Dušan Provazník šel za Janem Haladou, šéfem Lidového nakladatelství, neboť ředitel Vavrinčík nebyl přítomen. Řekl, co chystáme a přesvědčil ho. Získal od něho klíč od balkonu, s příchodem přes úctárnu. Pak se postavil před dveře a čekal na příchod Havla a spol. Krátce nato dorazila parta kluků, která měla instalovat ozvučení. Dali se do práce a v tom se tam objevil Vavrinčík. Byl na mrtvici. Ale prvnímu balkonu už nezabránil. I když to zkoušel. Snad jen několik minut poté jsme do kanceláře ústící na balkon vešli my v čele s Václavem Havlem. Tam stál Vavrinčík, bledý jako stěna. Tehdy ho Standa nečekaně důrazně odstrčil a řekl památnou větu: ‚Teď jdeme my!‘“²³

V působivé zkratce vylíčil začátek veřejného vystupování Občanského fóra Radim Palouš: když zaujali pozice v oknech Melantrichu, bylo Václavské náměstí již zcela zaplněné. Pozornost demonstrantů byla upřena do horní poloviny náměstí, odkud byl stejně jako předchozího dne mítink improvizovaně moderován. Palouš zvolal do připraveného mikrofону: „Vážení přátelé! Hovoří k vám Občanské fórum.“ Tváře demonstrantů matně ozářené pouličním osvětlením se jako na povel obrátily k Melantrichu a lidé začali skandovat: „Kdo to je?“ Překvapený řečník zareagoval poněkud zkratkovitou formulací: „Občanské fórum je Václav Havel!“, která ovšem shromážděné lidi zcela uspokojila, neboť začali volat: „Ať žije Havel!“²⁴ První mítink moderovaný Občanským fórem mohl začít.

* * *

Prolomení informační blokády a šíření idejí politických změn do všech koutů republiky – naléhavé úkoly prvních dnů. Kolem nich se strukturovalo hnutí. Vzniklo Nezávislé tiskové středisko vydávající deník *Informační servis*; vytvářely se výjezdové skupiny, na kterých se podíleli umělci (především populární herci a zpěváci) a vysokoškolsí studenti; uskutečňovaly se první kontakty a výměna informací, zahájena byla evidence nově ustavených občanských fór. Boj o přístup do velkých médií – televize a rozhlasu – byl z pochopitelných důvodů nejurputnější a demokratické hnutí v něm zaznamenalo první výraznější úspěchy na konci prvního týdne. V přímém přenosu vysílala televize až sobotní demonstraci na Letenské pláni (25. listopadu). Téhož dne večer se poprvé na televizní obrazovce objevil první muž Občanského fóra Václav Havel. Skutečný průlom přinesla generální stávka 27. listopadu a výsledky jednání delegace Občanského fóra a Verejnosti proti násilíu s předsedou federální vlády Adamcem 28. listopadu. O dva dny později zahájilo Občanské fórum pravidelné každodenní vysílání na rozhlasové stanici Hvězda. Otevřely se mu také brány Československé televize.

* * *

Dálnopis generálního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Československa Miloše Jakeše nižším stranickým složkám – odeslaný v pondělí 20. listopadu – obsahuje zprávu o situaci v Praze ve dnech 17.–19. listopadu 1989. Text se snaží zachytit vše podstatné, co se v neklidné metropoli o víkendu stalo. Bylo to však již nad možností deskriptivního popisu. Život společnosti se vymkl z klou-

bů. Protestní aktivita pražských občanů výrazně překročila doposud ostře sledované hranice disidentského ghetta – povstávali studenti, herci, zpěváci, výtvarníci, hudebníci, novináři, představitelé stran Národní fronty, Socialistického svazu mládeže a dalších organizací, hodnostáři církví ad. Okresní a krajské funkcionáře komunistické strany muselo dění v Praze šokovat. Co si počít, jsou-li věci už tak daleko? Jak zabránit rozšíření revoluční nálady do dalších měst?

Jak jim velely stranické předpisy a příkazy z centra, přikročili ihned k opatřením: „Pracovní skupiny ústředního výboru KSČ, krajských a okresních výborů strany byly delegovány do rozhodujících center a podniků, aby zabezpečily jednotnou informaci a analýzu politické situace. Zabezpečována je ochrana podniků, přijata byla opatření proti pronikání nežádoucích elementů a šíření negativních jevů. Do pohotovosti byly uvedeny krajské a okresní štáby Lidových milic.“²⁵ Komunistická strana se pustila do boje o veřejné mínění. Zatímco její funkcionáři v okresech a krajích hodnotili situaci dogmaticky, v pražských stranických strukturách se v hojně míře vyskytovalo názorové kolísání. Většina stranických složek poukazovala na sebevražednou pasivitu, která zavládla v centru, a vyzývala k informačně ideologické ofenzivě. Totální mobilizace strany, kterou si tolik přála uvést do chodu, byla však sotva možná. Stranu živelný pohyb společnosti paralyzoval a zatlačil do hluboké defenzivy. Rychle převládl názor, že výrazné personální změny ve vedení strany a státu jsou nevyhnutelné. V každodenních „situačních zprávách“, stranických „pokynech a směrnicích“ se odrážel posun situace v neprospěch KSČ. Strana se nejprve chtěla vypořádat s opozicí podle starého schématu třídního boje. Pokusila se dosáhnout toho, aby sociální skupiny, o které se tradičně opírala, jednoznačně odsoudily a odmítly Občanské fórum, stávkové hnutí studentů a kulturní obce jako destruktivní faktor usilující o „rozvrat socialistického uspořádání“.

Spád událostí – zejména však aktivizace veřejnosti, která dávala zřetelně najevo svůj nesouhlas s komunistickou hegemonií – ji rychle přinutil změnit politickou taktiku. Stalo se tak po 24. listopadu, kdy odstoupilo předsednictvo ÚV KSČ v čele s Milošem Jakešem. Strana se uchýlila k rafinovanějšímu boji proti silicímu oponentovi, kterého už nešlo zničit. Komunisté měli rozkládat občanská fóra zevnitř, poukazovat na totožnost programových východisek, pomocí umných dialogů vést na různých úrovních taktickou ofenzivu s cílem udržet na pracovištích základní organizace strany, jednotky Lidových milicí a naopak umenšovat význam stávkových výborů a občanských fór, nepřipustit odvolávání nomenklaturního managementu průmyslových podniků, odmítat majetkové vypořádání. Hlavním politickým

cílem nyní bylo zasazovat se o zahájení „kulatého stolu“, u něhož by jako dva rozhodující partneři zasedly Komunistická strana Československa a Občanské fórum. Příliš očividně a tedy dosti neohrabaně se pokusila působit jako strana, která se odstříhla od totalitní minulosti a chce zásadním způsobem přispět k budování svobodného, pluralitního demokratického prostředí.

* * *

Ovládnutí masových shromáždění bylo prvořadým úkolem výboru Občanského fóra; každý den zasedalo jeho užší grémium (od pátku 24. listopadu zvané krizový štáb), které rozhodovalo o skladbě řečníků, pořadí a obsahu projevů. Kritérium výběru hledejme především v uměleckém a intelektuálním zázemí, které v Občanském fóru dominovalo, ale také ve snaze představit se lidem jako širokospektrální hnutí, reprezentující všechny sociální vrstvy. Nejdůležitější samozřejmě bylo účinně reagovat na aktuální politickou situaci – zasazovat se o otevřenost médií, usilovat o zahájení politického dialogu, odmítat formální rekonstrukci předsednictva ÚV KSČ a požadovat zrušení vedoucí úlohy komunistické strany zakotvené v ústavě, prosazovat vytvoření parlamentní komise k přešetření zákroku proti nedávné studentské manifestaci, požadovat odstoupení zkompromitovaných poslanců atd. Začátek a konec manifestací Občanské fórum ritualizovalo. První slokou dvacet let staré písně Modlitba je zahajovala zpěvačka Marta Kubišová a končily zpěvem československé státní hymny. Občanské fórum tím chtělo podtrhnout svou politickou konstruktivnost a státotvornost. Vedle známých a populárních tváří herců, zpěváků, písničkářů a sportovců se na tribuně střídali zástupci dělníků, studentů, učitelů, propuštěných politických vězňů, nezávislých občanských a profesních iniciativ, národnostních menšin atd. Účelem veřejných mítinků bylo otevírání tabuizovaných témat, jakými byly sovětská okupace Československa v srpnu 1968, nelichotivé zaostávání Československa za vyspělými státy, špatná ekologická situace, existence druhé, neoficiální kultury, náboženský útlak ad. Manifestace symbolicky naplňovaly prostor svobody, který se náhle otevřel.

* * *

Uvádím sestřih z projevů Václava Havla na listopadových veřejných shromážděních. Koncipoval je jako úvodní klíčová sdělení, aby uvedl manifestující veřejnost do nálady odpovídající záměrům a směřování Občanského fóra. Byl stručný, úsporný a především se snažil být

výstižný. Z úryvků je patrné, jak modeloval dynamiku vývoje, jak ji opatrně, ale zřetelně stupňoval, jak volil akcenty. Mnozí svědkové tvrdí, že se pohyboval ve svém živlu. Dobře ho znali: na počátku padesátých let – to mu bylo teprve šestnáct – dokázal vytvořit a vést generační společenství tzv. šestatřicátníků; ve dvaceti letech jako neznámý začínající literát šokoval auditorium spisovatelské obce, kterému vnutil k projednávání téma neoficiální literatury; v šedesátých letech se podílel na režii svých úspěšných divadelních her; v sedmdesátých a osmdesátých letech se stal neformálním vůdcem nonkonformního společenství a jedním z neznámějších východoevropských disidentů. Konsekventní směřování ho dovedlo až k příležitosti režirovat toto „reálné drama“. Vycházel přitom bezesbytku z původního časování, které se zrodilo ze spontánní interakce studentů a umělců v sobotu 18. listopadu: týdenní stávka (od pondělí 20. do neděle 26. listopadu) vyvrcholí na počátku nového týdne dvouhodinovou generální stávkou, která zároveň otevře další fázi vývoje. Do tohoto rámce zasadil hlavní politický cíl, který měl svůj původ v počátcích Charty 77 – dialog státní moci s reprezentanty prodemokratické veřejnosti o změně politického a ekonomického uspořádání ve státě.

21. listopadu, úterý / z projevu na Václavském náměstí:

„Jsem spisovatel, nikoli táborový řečník. Promluvíím je velmi krátce. Občanské fórum je zamýšleno jako okamžitá a prozatímní reprezentace kriticky smýšlejících občanů. Může se k němu spontánně přidat kdokoli, kdo se cítí být jeho členem.“

Z tiskové konference:

OF se zatím „necítí být způsobilé vést dialog s představiteli moci“. Hodlá však pro něj připravit půdu. Partnerem jednání bude kvalifikovaný „všeobčanský výbor“, reprezentující široké spektrum veřejnosti.

22. listopadu, středa / z projevu na Václavském náměstí:

„Občanské fórum se v tuto chvíli stává reálným reprezentantem kriticky smýšlející československé veřejnosti, který začíná být brán vážně i soudobou státní mocí. V nejbližších hodinách se Občanské fórum pokusí sjednotit všechny vznesené požadavky do jednotné listiny. Tyto požadavky podpoří, jak pevně věřím, všichni, kteří chtějí demokracii v naší zemi, manifestační generální stávkou v pondělí 27. listopadu.“

23. listopadu, čtvrtek / z projevu na Václavském náměstí:

„Občanské fórum je faktickým představitelem lidové vůle. (...) Je při-

praveno okamžitě zajistit dialog veřejnosti s dnešní mocí a disponuje kvalifikovanými silami ze všech oblastí společenského života, schopnými vést svobodnou a věcnou diskusi o reálných cestách ke změnám politických a hospodářských poměrů v naší zemi.“

24. listopadu, pátek / z projevu na Václavském náměstí:

„Dialog dnes nabízí Občanské fórum, které existuje sice jen pět dní, ale fakticky reprezentuje většinu obyvatel této země. Občanské fórum je připraveno okamžitě jednat s mocí jinde než na ulici. Nezáleží tedy na nás, ale na nich, jestli se bude demokracie v naší zemi rodit ve vzrušené atmosféře náměstí nebo v klidu na nejrůznějších pracovištích. Na tahu nejsme my, ale oni. Voláte po svobodných volbách, po zrušení vedoucí role jedné strany, po zrušení Národní fronty jako manipulačního nástroje této strany. Ubezpečujeme vás, že dojde-li k pokojnému dialogu, budeme s vládou o všech těchto touhách občanů jednat.“

25. listopadu, sobota / z projevu na Letenské pláni:

„Vyzýváme všechny občany, aby co možná nejvýraznějším způsobem manifestovali svou touhu po demokracii generální stávkou vyhlášenou na pondělí 27. listopadu od 12 do 14 hodin. Žádáme zároveň, aby co nejlépe organizačně připravili stav permanentní stávkové pohotovosti, který by měl po stávce následovat. Studenti a umělci sami zváží, zda by neměli reagovat pokračováním své probíhající stávky. Generální stávka... by se měla stát skutečně všénárodním neformálním referendem o vedoucí úloze jedné strany. Personálními změnami jsme byli již tolikrát podvedeni, že se něco takového nikdy nesmí opakovat. Vytrvejme, buďme obezřetní, stupňujme svůj tlak na vládnoucí kruhy! (...) Rád bych vás ještě informoval o tom, že jediným mužem v současném vedení, který se dokázal veřejně podívat do tváře nás všech, byl předseda federální vlády pan Ladislav Adamec. Na včerejším zasedání ÚV KSČ reagoval na tento fakt pan Štěpán otázkou, jak si to mohl dovolit bez jeho souhlasu. Pan Adamec se vzdal obou svých vysokých funkcí, protože – jak řekl – s takovými lidmi tam pracovat nechce. Myslím, že bychom měli v tuto chvíli podpořit pana Adamce.“

26. listopadu, neděle / z projevu na Letenské pláni:

Za Občanské fórum vám mohu oznámit, že dialog moci s veřejností začal. Dnes odpoledne se sešel ministerský předseda pan Adamec s delegací Občanského fóra. Veřejně děkuji za dobrou vůli panu premiérovi, který za chvíli jako host Občanského fóra promluví. Zítřka

projevíme svou touhu po demokracii, svobodě a míru manifestační generální stávkou. (...) Všichni si klademe otázku, co bude po stávce. Občanské fórum navrhuje, aby stávkové výbory setrvaly v permanentní stávkové pohotovosti a zároveň se proměnily ve fóra, která budou svéprávnými a samostatnými reprezentanty společenské vůle v celé republice. V této chvíli musíme být jednotni proto, abychom se mohli brzy a pokojně rozejít do nejrůznějších svobodných odborových, politických, studentských a zájmových organizací. Občanské fórum chce být mostem od totality ke skutečné demokracii a pluralitě, kterou posléze zajistí svobodné volby.“²⁶

Opozice tváří v tvář státní moci

Výsledky mimořádného zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa 24. listopadu přesvědčily předsedu federální vlády Adamce, že má-li si uchovat politický vliv, musí se vyvázat ze stranických pout a jednat samostatně, bez direktiv z centrálního sekretariátu. Odmítl se stát členem nového předsednictva ÚV KSČ, jehož složení ukazovalo, že stranická špička neztratila nic ze svého anachronického konzervatismu a zcela ztratila smysl pro realitu. Avšak bez přímé podpory konkrétní (byť ustupující) politické síly se Adamec ocitl ve vzduchoprázdnu. Plán nástupu do čela strany, který hrál v jeho úvahách významnou roli, vzal prozatím zaskvě. Jakešovým nástupcem se stal neznámý aparátčík Karel Urbánek, jenž – jak se záhy ukázalo – nedokázal být na výši doby. Adamec mohl počítat se zvolením do čela komunistické strany nejdříve na jejím mimořádném sjezdu, prozatímně svolaném na leden příštího roku.

Zajistit Adamcovi okamžitou podporu se pokusili jeho poradci Oskar Krejčí a Miroslav Pavel. Využili k tomu jednoznačně deklarovanou vůli Občanského fóra jednat o politických změnách právě s předsedou federální vlády. Připomeňme, že v pátek 24. listopadu – v době, kdy se konalo mimořádné zasedání ústředního výboru KSČ – Občanské fórum dokonce oslovilo Adamce přímo z melantrišského balkonu: „Zatím se nám od pana ministerského předsedy nedostalo přesného termínu jednání o aktuálních požadavcích veřejnosti. Opakujeme, co jsme již řekli: při nultém setkání [21. listopadu] šlo pouze o vyjasňování pozic. Konkrétní požadavky ještě projednány nebyly. Občanské fórum je k tomuto jednání neustále připraveno. Vývoj událostí si to naléhavě žádá. Protože víme, že nás z tohoto fóra velmi dobře slyšíte, vyzýváme vás, pane ministerský předsedo federální vlády, abyste na naši naléhavou žádost reagoval.“²⁷ Krejčí byl

takřka v nepřetržitém kontaktu s představiteli iniciativy Most hudebníkem Michaelem Kocábem a novinářem Michalem Horáčkem, kteří se 19. listopadu stali součástí Občanského fóra a blízkými spolupracovníky Václava Havla. V sobotu 25. listopadu ráno jim Adamcův poradce oznámil, že po včerejším mimořádném zasedání ústředního výboru se předseda vlády za dramatických okolností rozešel s vedením komunistické strany, a prostřednictvím iniciativy Most požádali Občanské fórum, aby Adamce podpořilo na odpolední manifestaci na Letenské pláni. Občanské fórum to učinilo a odpověď předsedy vlády na sebe nenechala dlouho čekat. Ve svém večerním televizním vystoupení vyjádřil ochotu vstoupit s Občanským fórem do jednání.

První schůzka se uskutečnila v neděli 26. listopadu, několik hodin před demonstrací na Letenské pláni. Delegace Občanského fóra na ní vznesla původní stávkové požadavky, to znamená ty, které obsahovalo týden staré základní provolání Občanského fóra: odstoupí nejzkompromitovanější politici (oproti provolání jmenovala pouze prezidenta Gustáva Husáka, vedoucího tajemníka Městského výboru KSČ v Praze Miroslava Štěpána a předsedu Federálního shromáždění Aloise Indru); budou propuštěni politici vězňové; vznikne parlamentní komise pro vyšetření zákroku policejních sil proti studentské manifestaci; neprodleně bude respektována svoboda tisku a informací. Delegace se vyjádřila pro politická vyjednávání na různých institucionálních úrovních a o různých tematických okruzích. Obě strany se na závěr shodly, že jednání bude pokračovat po generální stávce – 28. listopadu. V návaznosti na vzájemnou vstřícnost z předchozího dne požádala delegace premiéra Adamce, aby promluvil jako host Občanského fóra na odpoledním mítinku. Adamec pozvání přijal, avšak jeho vystoupení skončilo velkým neúspěchem a znamenalo citelné oslabení dobré výchozí pozice. Masa přivítala premiéra ovacemi, vzápětí však dokázala dát najevo svou nevoli, když premiér žádal o omezení generální stávky na několikaminutovou symbolickou úroveň, vyslovil se pro rychlé ukončení stávkového hnutí a oznámil, že s požadavky, které obdržel, seznámí komunistickou stranu. Zaplněná Letná reagovala hlasitým pískotem. Poslední Adamcovu větu („Věřím, že v tom získám i vaši plnou podporu“) vyprovodila skandováním „Pozdě! Pozdě! Pozdě!“.²⁸

Důvodem takového krachu patrně byla Adamcova sveřepost, neochota (možná neschopnost) přizpůsobit politický styl situaci. Snad se domníval, že lidé ocení jeho zásadovost, názorovou důslednost a v čase všeobecné rozkolísanosti uznají jeho autoritu, opřenou částečně také o benevolenci demokratického hnutí. Od 20. listopadu se otevřeně prezentoval jako politik gorbačovského ražení, jehož varování

a progresivní názory zůstávaly v minulosti oslyšeny. Společně se svými poradci však nedocenil, že veřejné mínění se od základů proměnilo. Nepovažovalo již komunistickou stranu za rozhodující politickou sílu a jakýkoliv náznak, že by si měla i nadále podržet své předlistopadové postavení, přijímalo s vášnivým nesouhlasem. Ze subjektivních i objektivních důvodů musel Adamec zůstat politikem tak či onak svázaným se stranou. Dokázal se odpoutat od stranického vedení, nemohl se však vzdát své příslušnosti ke komunistické straně, zvláště pak, chtěl-li v blízké budoucnosti stanout v jejím čele a opřít o ni svůj koncept politických proměn.

Vtírá se otázka, proč Občanské fórum, disponující v čase masových mítinků tak neobyčejnou, okamžitě vykazatelnou mocí, nepožadovalo po letenském neúspěchu Adamcův odchod z politiky. Zdá se, že ho k tomu vedla fixní idea dialogu jako nenásilného, řízeného a kontrolovaného otevření přechodu k demokracii. Dialog je nutné s někým vést a ono nevidělo žádného jiného vrcholného reprezentanta státu, s nímž by mohlo jednat, neboť prezidenta Husáka a předsedu Federálního shromáždění Indru vyzvalo k odstoupení a nového generálního tajemníka ÚV KSČ už nepovažovalo za představitele státu, ale pouze jedné z více politických stran. Na podvečerním mítinku, kterým na pražském Václavském náměstí vyvrcholila 27. listopadu generální stávka, už Občanské fórum Adamce nepodpořilo jako před dvěma dny, naznačilo jen, že bere na vědomí jeho současné postavení: „Zahájili jsme jednání s předsedou federální vlády, kterého považujeme za dnešního představitele státní moci. Dosud platné programové prohlášení vlády i její složení neodpovídá dnešní politické situaci. Zeptáme se zítra předsedy vlády, zda je on sám odhodlán program a složení vlády zásadně změnit a přijmout požadavky Občanského fóra. Tyto požadavky máme připraveny. V kladném případě s ním budeme jednat, předložíme mu své požadavky a náměty. Jeho odpověď rozhodne o našem dalším postupu. Nerozhodne-li se ministerský předseda v tomto duchu, budeme žádat jeho demisi.“ Občanské fórum se mohlo v případě úsilí o Adamcův odchod pokusit dosadit někoho ze svých řad do čela vlády a získat tak rozhodující vliv na její složení a směřování. Protože se však obávalo radikálního a dobrodružného vývoje, nebylo na takové řešení připraveno; a ani po případné Adamcově demisi nehodlalo ještě vzít věci do svých rukou: „Předpokládáme, že prezident republiky realisticky zváží situaci a pověří sestavením vlády jiného kandidáta, který bude pro československou veřejnost přijatelný a který bude ochoten od první chvíle jednat také se zástupci Občanského fóra. Za rozhodující podmínku považujeme jeho odhodlání zajistit uspořádání svobodných voleb.“²⁹ I po ob-

rovském sesuvu její prestiže a reálných mocenských možností si Občanské fórum uchovávalo respekt před státní mocí, která pořád měla ve svých rukách většinu donucovacích prostředků, zejména ozbrojené síly. Opatrnost a zdrženlivost byly opodstatněné, nevyplývaly však jen z mocenské setrvačnosti a momentální taktiky, byly do struktury Občanského fóra vepsány hlubším a původnějším písmem.

* * *

Druhým mítinkem na Letenské pláni v neděli 26. listopadu vyvrcholil dosavadní způsob politické aktivity Občanského fóra. Bezprostředně po návratu do prozatímního sídla v divadle Laterna Magika bylo vystaveno první vážnější negativní odezvě přicházející z vlastních řad. Kritický hlas pozvedli především stávkující studenti (ale i některá místní OF), které pobouřil způsob moderování mítinku – vytýkali organizátorům laciná gesta, teatrálnost, dokonce i elitářské tendence a manipulativní počínání. Nepovažují za důležité zkoumat, zda byla kritika výsledkem racionálního rozmyslu nebo spíše emotivní reakcí. Berme ji jako faktum, které mělo nesporný vliv na další směřování Občanského fóra; v jeho rozhodujících grémiích vyvolala rozčarování a rezignační náladu. Václav Havel a Václav Malý (tiskový mluvčí) uvažovali dokonce o tom, že opustí přední řady hnutí. Druhý z nich to v následujících dnech skutečně učinil. Vlivný Havel vyjádřil názor, že je nezbytné považovat první protestní fázi za uzavřenou, se zítřejší generální stávkou ukončit mítinky a soustředit se na politická vyjednávání: „Jako Občanské fórum jsme své poslání splnili. Nyní nastává čas profesionálů. Zdá se, že je téměř vyhráno; v každém případě na to všechno přestáváme stačit. (...) Občanské fórum nesmí dopadnout jako Solidarita. Ta trvala dlouho a příliš se vyprofilovala. My musíme přemostit dobu mezi totalitou a životaschopnou demokracií. (...) Zítřka musí být manifestace čtvrt hodinová, doba velkých shromáždění skončila. Já to tušil, jako dramatik vím, že každé drama má určitý počet částí; už to dnešní bylo vlastně navíc. (...) V naší činnosti končí etapa kritiky, přecházíme do fáze programové.“³⁰

* * *

Jednoznačné vyznění generální stávky – již dominovaly dva požadavky ztvárněné hesly „Konec vlády jedné strany“ a „Svobodné volby“ – zavazovalo Občanské fórum k tomu, aby tlak na státní moc stupňovalo. Jakým způsobem se toho při druhém jednání s předsedou federální vlády Adamcem v úterý 28. listopadu zhostilo? Půso-

bilo o poznání sebevědoměji, i když stále spíše v roli nátlakové skupiny než politické strany či koalice politických sil. Výsledky tohoto v zásadě konstruktivního dohadování můžeme rekapitulovat v základních bodech:

1. Federální vláda se 3. prosince představí v novém složení. Tento požadavek byl zcela v souladu s polistopadovými proklamacemi premiéra Adamce, v nichž vyjádřil vůli a ochotu přetvořit vládu na koaličním základě, tak aby v ní vedle zástupců komunistické strany zasedli představitelé jiných politických stran a nestraníků. Vznikne „vláda odborníků, profesionálů“. Delegace OF a VPN ustoupila ve dvou věcech: vzdala se požadavku demise staré federální vlády a svého původního termínu vyhlášení nové vlády, kterým byl 1. prosinec.

2. Nová vláda měla již ve svém programovém prohlášení poskytnout záruku, že je „připravena vytvořit předpoklady pro zabezpečení svobodných voleb, svobody shromažďovací a spolčovací, svobody projevu a tisku, pro zrušení státního dozoru nad církvemi, pro úpravu branného zákona a dalších“. Na tyto základní požadavky se vláda dokázala pružně připravit – legislativní odbor měl již přichystánu sadu návrhů zákonů, které zajišťovaly zavedení či novelizaci vyjmenovaných svobod. Nevíme, jak se v tomto okamžiku stavěl Adamec k požadavku zrušení Lidových milic a základních organizací KSC na pracovištích, vedení komunistické strany je prozatím odmítalo. Občanské fórum a Verejnosť proti násiliu se rozhodly, že poskytnou nové vládě pro splnění zmíněných požadavků čas do konce roku 1989.

3. Vypuštění článků ústavy zakotvujících vedoucí úlohu KSC ve společnosti a marxismus-leninismus jako státní ideologii. Rovněž tento požadavek byl zcela v souladu s úmysly vedení federální vlády, která aktuálně upravila návrh nové ústavy tak, aby v něm zmíněné články nefigurovaly. Adamec slíbil, že návrh na vypuštění tří článků z ústavy bezprostředně předloží Federálnímu shromáždění. (Ve středu 29. listopadu nejvyšší zákonodárný sbor bez problémů příslušnou úpravu schválil. Jmenováním komise Federálního shromáždění a České národní rady pro dohled nad vyšetřováním událostí 17. listopadu 1989 zároveň splnil původní požadavek stávkujících studentů.)

4. Zajištění pravidelného a bezproblémového přístupu Občanského fóra do médií a podmínek pro vydávání vlastního deníku. Tyto požadavky vyplývaly ze společenské situace po generální stávce. Rozhlas a televize se již de facto osvobodily a otevřely občanským iniciativám; zbývalo pouze vypracovat nové řídicí a programové schéma, které by daný stav optimalizovalo a potvrdilo de iure. Premiér, který již 27. listopadu jmenoval do funkce ústředního ředitele Československé televize svého poradce Miroslava Pavla, přijal poža-

davky bez výhrad. Rovněž přislíbil, že se postará o přidělení budovy pro potřeby Koordinačního centra Občanského fóra.

5. Odsouzení vojenské intervence pěti států Varšavské smlouvy v srpnu 1968 měla federální vláda taktéž v úmyslu. Příslušné prohlášení zveřejnila současně se svým vznikem, v neděli 3. prosince.

K dalším požadavkům – odstoupení prezidenta Husáka do 10. prosince, propuštění zbývajících politických vězňů – premiér Adamec uvedl, že jejich splnění není v kompetenci federální vlády, nicméně přislíbil, že doporučí příslušným orgánům a institucím, aby je realizovaly. A konečně, k požadavku „návrhu ústavního zákona, podle něhož poslanci Federálního shromáždění, České národní rady a Slovenské národní rady, kteří se zpronevěřili svému poslaneckému slibu a nedbali vůle a zájmů lidu, budou ze své funkce odvoláni“, se zatím nevyjádřil.

Je patrné, že opozice nepožadovala o mnoho více, než co byla státní moc ochotna učinit ze své vlastní vůle. Představy o prvních liberalizačních krocích byly v tomto okamžiku na obou stranách takřka totožné. Od sklonku prvního týdne přestalo být paralyzované předsednictvo ústředního výboru KSČ mocenským centrem, nahradil je užší a operativnější vládní kabinet, který se dokázal přizpůsobit rychlému sociálně-politickému pohybu. Ve snaze přimět opozici, aby 28. listopadu iniciovala definitivní ukončení stávky, byl premiér Adamec úspěšný jen částečně. Občanské fórum vyzvalo všechny občany k „pokračování klidné práce při zachování stavu trvalé stávkové pohotovosti“.³¹ Zároveň je vyzvalo, aby sami posoudili výsledky jednání a dostupnými prostředky dali najevo svou vůli. S ohledem na dvacet let trvající nehybnost se za deset předchozích dní stalo skutečně mnoho. Mobilizovanou veřejnost dosavadní vývoj uspokojil, a tak akceptovala výzvu Občanského fóra k ukončení masových mítinků a opustila náměstí velkých měst.

Jak se rodila strategie Občanského fóra

Nejprve se ve stručnosti zmíním o způsobu mocenské transformace v Polsku a Maďarsku, který počínání československé opozice (a po 17. listopadu i komunistické strany) nesporně ovlivnil. Při své oficiální návštěvě Československa 1. února 1989 podrobně vysvětlil nejvyšší představitel Polské lidové republiky Wojciech Jaruzelski změnu stranickým a státním funkcionářům změnu politické strategie, ke které polská státní moc přikročila v důsledku hospodářského úpadku a pod narůstajícím společenským tlakem. Opozice, reprezentova-

ná odborovým hnutím Solidarita, se od roku 1987 opět těší velké podpoře společnosti, přestože ještě v roce 1985 se zdálo, že se jedná o „muzeální záležitost“. Nezbyvá než respektovat ji jako politického partnera. Jedinou schůdnou cestou je přimět opozici k převzetí části odpovědnosti za věci veřejné. Ukazuje se, že její představitelé se v pozici politických partnerů chovají mnohem zdrženlivěji a uvážlivěji. Solidarita se štěpí do vzájemně soupeřících frakcí, některé z nich mění rétoriku, vyzývají ke klidu, k ukončení stávek. Výsledkem konvergence měl být – podle Jaruzelského – nový typ „vlasteneckého socialistického režimu, ve kterém zůstanou zachovány všechny hlavní zásady socialistického zřízení; legální a konstruktivní působení politické opozice bude novým prvkem“.³²

Opoziční Solidarita se na jednání s polskou státní mocí připravovala od prosince 1988, kdy ustavila Občanský výbor, ve kterém na pozvání Lecha Wałęsy přijalo místo 119 zástupců opozičních struktur, vyjma radikálních skupin. Občanský výbor byl rozdělen do patnácti podvýborů v čele s předsedy odpovědnými za připravenost Solidarity v dané oblasti. Podmínku, kterou si opozice stanovila pro zahájení jednání, byla legalizace Solidarity a dalších společenských a politických skupin. Většina požadavků, která chtěla uplatnit u „kulatého stolu“, navazovala na původní požadavky z let 1980–1981 (zrušení cenzury, svoboda tisku, přístup opozice do médií, likvidace nomenklatury a organizačních monopolů, svoboda sdružování, nezávislá územní samospráva, ekonomická reforma ad.). „Kulatý stůl“ byl zahájen 6. února 1989. Rokování, která se vedla ve třech základních oblastech – hospodářská a sociální politika, politické reformy a hospodářský pluralismus, skončila 5. dubna dohodou o liberalizaci a demokratizaci režimu. Základní hodnotou byly pro Solidaritu svobodné volby. V zájmu jejich budoucího uskutečnění přistoupila na model přechodných voleb, v nichž mohla získat v dolní komoře polského parlamentu – Sejmu maximálně 35 % mandátů; volby do druhé komory – Senátu se měly konat bez omezení. Solidarita se rozhodla, že po volbách nebude usilovat o moc, ani se na ní podílet kvůli „prohlubující se hospodářské krizi, reálné síle v podobě armády a bezpečnostního aparátu a také kvůli nejistotě ohledně postoje Moskvy“.³³ Předpokládala, že v přechodném období bude působit jako parlamentní opozice, iniciovat legislativní změny a kontrolovat vládnoucí Polskou sjednocenou dělnickou stranu při výkonu moci. Naprosto jednoznačný a pro vládnoucí stranu zdrcující byl výsledek voleb, které se konaly 4. a 18. června. „Wałęsova družina“ obsadila takřka všechna místa, která byla ponechána ke svobodné volbě – v Sejmu 260 z celkových 560 (a z 260 možných) a v Senátu 99 ze 100.

Jednoznačné vítězství přimělo Solidaritu změnit strategii – ohlásila, že pokud vládnoucí strana obsadí funkci prezidenta republiky, bude opozice požadovat premiéřské křeslo. 19. srpna pověřil polský prezident Wojciech Jaruzelski sestavením vlády katolického aktivistu ze Solidarity Tadeusze Mazowieckiego. Nová vláda, v níž ze čtyřia dvaceti křesel obsadila Solidarita polovinu, začala pracovat 12. září.

Československé stranické funkcionáře možná ještě více znepokojila informace o politické situaci v Maďarsku, kterou při své návštěvě Československa ve dnech 16.–18. února 1989 přednesl generální tajemník Maďarské socialistické dělnické strany Károly Grósz. Vylíčil počátek alarmujícího rozkladu maďarské komunistické strany. Nově složené politbyro a ústřední výbor nejsou jednotné, projevuje se v nich značná názorová různorodost a odsředivost. Maďarský tisk si počíná nezávisle a vydobyl si již vlivnou mocenskou pozici. Vzrůstající počet členů opouští vládnoucí stranu, maďarská inteligence se překotně politicky aktivizuje.

O čtyři měsíce později, na setkání s vysokým funkcionářem KSČ Miroslavem Štěpánem v Bratislavě, líčil člen politického byra MSDS Mihály Jassó maďarskou situaci v mnohem temnějších barvách. Sociální vývoj nabyl nebyvalé dynamiky, kterou vedení MSDS nedokázalo předvídat, a ani teď ji ještě zcela nepochopilo. Stranu dezintegruje silná frakční heterogenost, která by stačila k vytvoření několika samostatných politických subjektů. Maďarská média se zcela vymkla statní a stranické kontrole. Jedním z největších problémů je poměr Maďarů k vlastní poválečné historii, zejména k událostem roku 1956. Pohřeb ostatků popraveného ministerského předsedy Imre Nagye, který se konal 16. června, byl pro MSDS další citelnou politickou prohrou (Jassó si v této souvislosti povzdechl, že lepší je živý Dubček než mrtvý Nagy). Na rozdíl od Polska, kde je opoziční silou pouze Solidarita, působí v Maďarsku více nových politických stran. Takové zprávy musely funkcionáře KSČ šokovat.

Částečně z vlastní vůle a zčásti pod vnějším tlakem uznala vládnoucí MSDS politický pluralismus a postupně se vzdávala svého mocenského monopolu. Již v lednu schválil maďarský parlament zákon o shromažďovacím a sdružovacím právu, který umožnil legálně zakládat politické strany. Nové politické strany vytvořily 22. března „kulatý opoziční stůl“, který měl sjednotit a připravit opozici pro vyjednávání s vládnoucí stranou o přechodu k demokratickému systému. Po určitých peripetiích začala 13. června politická vyjednávání u „trojhranného stolu“, kterého se zúčastnily MSDS, kulatý opoziční stůl a tzv. třetí strana tvořená oficiálními společenskými organizacemi. Mimořádný sjezd MSDS (6.–10. října) uzavřel liberalizační ob-

dobí – zrušil Maďarskou socialistickou dělnickou stranu; vytvořil Maďarskou socialistickou stranu jako její nástupkyni, která se přihlásila k pluralitní parlamentní demokracii, smíšenému vlastnictví, sociální tržní ekonomice a systému občanské samosprávy. Ve dnech 17.–20. října schválilo Národní shromáždění ústavní a další zákonné dodatky dohodnuté u trojhranného stolu: o činnosti a hospodaření politických stran, zrušení Prezidiální rady, volbě poslanců a prezidenta republiky a nápravě rozsudků souvisejících s lidovým povstáním v roce 1956. Vypustilo z názvu státu slovo lidová a vyhlásilo Maďarskou republiku nezávislým právním státem.³⁴

* * *

Českoslovenští komunisté – na rozdíl od svých maďarských a polských soudruhů – mocenský kompromis jednou provždy vyloučili. Podle jejich výkladu byla jakákoli opozice (i socialisticky orientovaná – a v jistém smyslu především tato) destruktivní, neboť ohrožovala jejich pozice, zakotvené v brežněvovském status quo. Mocenská strategie východní supervelmoci se ovšem za éry Michaila Gorbačova (1985–1991) výrazně měnila. Sovětský svaz, rozkolísán vlastními hospodářskými, politickými a národnostními problémy, nebyl již v roce 1989 pro své satelity mocenskou záštitou. Nedávná jedynost byla ta tam. Generální tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš se o tom přesvědčil 18. dubna v Moskvě v rozhovoru, ve kterém nejvyšší sovětský představitel Gorbačov vyjádřil přesvědčení, že dohoda mezi vládou a opozicí v Polsku a Maďarsku je jedinou možností, jak zabránit „společenskému rozkladu“ a politickému chaosu. O tradičním vojenském řešení, jehož předehrou byla nátlaková diplomatická aktivita, nepadlo ani slovo.

Pro československé komunistické funkcionáře zůstávala klíčovou otázkou interpretace vpádu vojsk pěti států Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968. Proto opakovaně naléhaly na Gorbačova a představitele satelitních států, aby nic neměnili na oficiálním výkladu intervence jakožto „internacionální pomoci bratrských komunistických stran v boji proti kontrarevoluci“. Gorbačov připouštěl, že reformní proces, který v lednu 1968 tehdejší Komunistická strana Československa zahájila, měl své kladné stránky; jako celek jej však nehodnotil kladně a vždy Husáka, Jakeše a spol. ubezpečil, že Sovětský svaz nebude přehodnocovat výklad zakotvený v mocensko-ideologickém traktátu *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*. Českoslovenští komunističtí představitelé usilovně (i když pošetile a marně) pracovali na petrifikaci daného stavu; reformy odměřo-

vali shora v takové kvalitě a dávkách, aby nepodnítily spontánní liberalizační proces. Ve vztahu ke svým protivníkům uplatňovali dobovou variantu třídního boje, typickou pro pozdní socialismus v Československu. Spočívala v permanentní kontrole a selektivní perzekuci nepočteného a politicky málo významného opozičního společenství a v masivním propagandistickém tlaku v médiích. V druhé polovině roku 1989 se v názorové soudržnosti a vzájemné podpoře mezi státy sovětského bloku již objevovaly velké a nepřehlédnutelné trhliny.

Na pravidelných ekonomických, politických či vojenských poradách generálních tajemníků se stále hlasitěji a bouřlivěji projevovaly názorové různice a protichůdné zájmy. Způsobila to odlišná vývojová dynamika, která se výrazněji uplatňovala v Polsku, Maďarsku a Sovětském svazu, zatímco ve východním Německu, Československu, Rumunsku a Bulharsku převládala stagnace. Ceaușeskova rumunská výzva z 20. srpna adresovaná všem socialistickým státům, aby jednomyslně vetovaly nominaci představitele Solidarity do funkce předsedy polské vlády, se nesetkala s kladnou odezvou. Stejně marné bylo úsilí Miloše Jakeše iniciovat podzimní setkání, na kterém by představitelé států sovětského bloku nově definovali postavení a zájmy socialistického společenství. Jakešovo vedení vědělo, že někdejší bratrství „na věčné časy“ je v troskách. Doslova zděšení v jeho řadách musely vyvolat zářijové a říjnové události ve východním Německu – sílící exodus desítek tisíc východoněmeckých občanů do západního Německa, masové pouliční demonstrace ve východoněmeckých městech, které 9. listopadu vyústily do prolomení „berlínské zdi“. Východoněmecký Honeckerův režim se zhroutil. Představa o vytvoření osy Berlín–Praha–Bukurešť, která by tvořila dostatečně pevnou konzervativní protiváhu k liberalizujícím se Polsku a Maďarsku, vzala za své. Netrvalo dlouho a padl i československý komunistický režim. V úterý 28. listopadu, den po generální stávce, se nově zvolené stranické vedení obrátilo k nižším stranickým strukturám se sdělením, že KSČ „bude muset“³⁵ respektovat Občanské fórum jako politického partnera. Týž den vyzval předseda federální vlády Adamec Občanské fórum, aby se podílelo na vytvoření nové vlády a převzalo tak spoluodpovědnost za výkon státní moci.

* * *

Vliv polské a maďarské mocenské transformace na československou opozici byl patrný. Chartistická idea svobodného dialogu se v roce 1989 přistrojila do podoby „kulatého stolu“, u něhož se měl dojednat přechod k demokratickému systému. O dvojitým vlivu se můžeme

přesvědčit v písemném návrhu na ustavení „koordináčního výboru československé politické opozice“ z přelomu října a listopadu 1989.³⁶ Objevil se maďarský termín „opoziční kulatý stůl“, u kterého by se nezávislé skupiny dobraly potřebné názorové a akční shody. Z politické praxe Solidarity převzal dokument myšlenku vybudování „národního a občanského výboru“, který by formuloval a prosazoval zájmy všech vrstev obyvatelstva. Sjednocení opozice a vznik vyjmenovaných grémií však zůstaly pouze na papíře, k realizaci nedošlo z důvodu názorových neshod mezi jednotlivými opozičními ohnisky.

Opozice se dokázala sjednotit až v Občanském fóru. Také první prohlášení tohoto hnutí předpokládala vznik „všeočanského výboru“, složeného ze zástupců opozice, „šedé zóny“ a „struktur“, který měl se státní mocí vyjednávat o systémových změnách. Přestože situace po 17. listopadu byla zcela odlišná a umožňovala i radikálnější řešení, vůdčí aktivisté Občanského fóra si podrželi představu o přechodném liberalizačním období podle polského modelu. Moc se měla transformovat uvážlivě a pozvolna, horizontem úplné změny byly svobodné volby v druhé polovině následujícího roku. Nepřipustili řešení, jaké se v počátcích pokoušela prosadit nezávislá (málo vlivná) politická strana Československá demokratická iniciativa. Podle jejího konceptu měla stará vláda podat demisi do 25. listopadu; v přechodné „vládě občanského soužití“ měli zasednout představitelé vedení státu před srpnem 1968, představitelé nezávislé opozice a nezkompromitovaní zástupci staré vlády. Nová vláda se měla postarat o nezbytné liberalizační kroky a o uspořádání svobodných parlamentních voleb koncem ledna 1990.³⁷

Občanské fórum využilo masové podpory, kterou si zajistilo ovládnutím protirežimních demonstrací, k tomu, aby komunistickou státní moc přimělo vyjednávat. Pokusilo se tlumit zrychlený pohyb a nepodlehnout předčasnému pokušení převzetí moci, které se mu mohlo vymstít. I tento prvek převzalo z taktické výzbroje polské Solidarity. Dávalo přednost zdrženlivosti, uvážlivosti, zdůrazňovalo kontinuitu, protože se nechtělo proměnit v revoluční mašinu. Mnohokrát o tom samo sebe různými argumenty přesvědčovalo: nesmíme dovolit komunistické straně, aby se rychle vyvázala z odpovědnosti za to, co způsobila svou čtyřicetiletou neomezenou vládou; naopak, ať se v tom – pod ostrou kontrolou veřejnosti – ještě nějaký čas „škvaří“ a „plácá“. Nejúčinnější politickou zbraní, kterou máme, je a ještě nějaký čas zůstane rychlá mobilizace veřejnosti. S obsazením vlád by vzala možnost demonstračního nátlaku za své. Nejvýhodnější pro nás je kontrolovat první liberalizační kroky přechodné vlády. Vývoj v nejbližších týdnech a měsících bude velmi nestabilní